

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 4(27)

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2010

УДК 330-339; 321.7; 159.9
ББК 65.9(4УКР)29-2я43
М58

Редакційна колегія

Подолька А. М., д-р юрид. наук — головний редактор
Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — заступник головного редактора
Ігнатченко А. А., канд. техн. наук — відповідальний редактор

Політичні науки

Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф., Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Бідзюра І. П., д-р політ. наук, Варзар І. М., д-р політ. наук, проф., Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф., Гончаренко О. М., д-р іст. наук, Піляєв І. С., д-р політ. наук, Хижняк І. А., д-р іст. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф.

Економічні науки

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф., Піла В. І., д-р екон. наук, проф., Радзівський О. І., д-р екон. наук, Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Шостак Л. Б., д-р екон. наук, проф., Швець В. Я., д-р екон. наук, проф., Баєва О. В., д-р біол. наук, проф.

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Лігоцький А. О., д-р пед. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Синьов В. М., д-р пед. наук, проф., Чернуха Н. М., д-р пед. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф.

Юридичні науки

Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Ануфрієв М. І., д-р юрид. наук, проф., Бородин І. Л., д-р юрид. наук, проф., Бандурка О. О., д-р юрид. наук, проф., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, проф., Курко М. Н., канд. юрид. наук, доц., Марчук В. М., д-р юрид. наук, проф., Подолька А. М., д-р юрид. наук, Юлдашев О. Х., д-р юрид. наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 9 від 27 жовтня 2010 р.)

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

М58 Наукові праці МАУП / редкол.: А. М. Подолька (голов. ред.) [та ін.]. — К. : МАУП, 2001. — Вип. 4(27). — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. — 212 с.: іл. — Бібліогр. в кінці ст.

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник “Наукові праці МАУП” зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, в якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

Вищою атестаційною комісією України “Наукові праці МАУП” визнано як фахове видання з політичних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/4 від 26 травня 2010 р.).

ББК 65.9(4УКР)29-2я43+67.9(4УКР)я43

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2010
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2010

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	5	Медвідь Я. Ф. <i>Страховання в Україні: поняття і види класифікації</i>	77
Арнаутов П. І. <i>Характер взаємодії держави і права як критерій визначення правової державності</i>	5	Сорокіна Н. Є. <i>Інвестиційна діяльність: проблеми та шляхи її активізації</i>	83
Дікарев О. І., Нгуенз Куїнь Май <i>Енергетична безпека як регіональноутворюючий фактор: міжнародно-правові та політичні аспекти транзиту паливно-енергетичних ресурсів та користування транскордонними родовищами</i>	9	Янковска Ягода <i>Сутність партнерських відносин для перспектив розвитку туристичної галузі Республіки Македонія</i>	88
Гольцов А. Г. <i>Сучасна геополітика як наука</i>	18	Медвідь Я. Ф., Колошко Ю. С. <i>Концесія як механізм розвитку економіки держави</i>	95
Василенко І. М. <i>Теоретичні основи становлення місцевого самоврядування в українському суспільстві і державі</i>	24	Захожай К. В., Паславський О. В. <i>Аналіз системи нарахування заробітної плати на мікрорівні</i>	101
Навроцький В. Б. <i>Особливості миротворчої діяльності НАТО</i>	30	Газанфаров Ельчин Муслим <i>Моральные риски в банковской деятельности</i>	107
Логвиненко С. В. <i>Геополітичні протиріччя у сучасному світі та проблеми формування нових геополітичних утворень</i>	36	ЮРИДИЧНІ НАУКИ	114
Сітуха С. Д. <i>Регіоналізм як фактор державного будівництва в Україні</i>	41	Арнаутов П. І. <i>Принцип законності у контексті постання правової державності: питання теорії</i>	114
Шконда В. В., Кальянов А. В. <i>Особливості використання методів кваліметрії в сучасних наукових дослідженнях</i>	45	Дубович Д. Б. <i>Способи підроблення документів у структурі механізму злочинних технологій збагачення</i>	119
Цепенда І. Є. <i>Натовські стандарти для країн-кандидатів у період першого розширення Альянсу</i>	49	Зарудний Є. О. <i>Щодо концепції презумпції вини (на матеріалі конституційного звернення Верховного суду України)</i>	124
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ	54	Кирієнко С. С. <i>Роль адміністративного судочинства у формуванні правосвідомості громадян</i>	127
Захожай В. Б., Грищенко Е. М. <i>Якість обслуговування покупців як підсистема маркетингового ризику</i>	54	Ляшенко Л. Л. <i>Форми і методи адміністративного нагляду</i>	132
Юсеф Н. Н. <i>Торговельно-економічні відносини України з країнами Близького Сходу (Саудівська Аравія, Іран, Єгипет)</i>	62	Солонина В. Ф. <i>Аналіз поняття права на захист у сучасній науці цивільного права</i>	136
Жанкевіч Л. В. <i>Роль господарського контролю та його місце в системі фінансового контролю</i>	72	Шашкова-Журавель І. О., Журавель М. І. <i>Характеристика міжнародно-правової системи протидії дискримінації осіб похилого віку в трудових відносинах</i>	141

Гулич Н. М. Відповідальність за злочини у фінансово-кредитній сфері держави та боротьба з організованою злочинністю у цій сфері	145	Денисенко Д. Є. Порівняльний аналіз законодавства по регулюванню арбітражного процесу в Україні та Чеській Республіці	173
Івашура М. А. Роль та значення інституту мораторію в банкрутстві суб'єктів господарювання та його поширення при виконанні податкових зобов'язань, штрафних санкцій, а також нарахувань на ці податкові зобов'язання	151	Медвідь Ф. М., Юхимчук М. В. Інноваційна діяльність в Україні: політико-правові аспекти	178
Кічук А. С. Правові аспекти використання можливостей засобів масової інформації при розслідуванні злочинів	155	Александров Ю. В. Проблеми подальшої гуманізації кримінально- виконавчого законодавства України	185
Косаренко В. О. Проблеми регулювання захисту прав споживачів в Україні	158	ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ	189
Лебідь Ю. В. До проблеми уніфікації господарського та цивільного законодавства щодо господарсько- та цивільно-правової відповідальності	164	Онищук Л. А. Експериментальна перевірка педагогічних засад децентралізації управління професійно- технічною (професійною) освітою і навчанням	189
Харенко А. А. Поняття та особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх: теоретико-правові питання	168	Гринько О. В. Про необхідність діагностики здібностей студентів до вивчення англійської мови	195
		Смирнова Т. К. Ефективність гештальттерапевтичного тренінгу в подоланні професійної дезадаптації психологів-початківців	198
		Терлецька Н. В. Внутрішня картина хвороби і якість життя хворих із психогенними депресіями невротичного рівня	205

УДК 342.1

П. І. АРНАУТОВ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ХАРАКТЕР ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК КРИТЕРІЙ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 4(27), с. 5–8

Проблема визначення характеру і специфіки співвідношення держави і права може бути охарактеризована як одна з пріоритетних, оскільки вона пов'язана з цілим комплексом інших питань, які лежать в основі сучасного осмислення таких явищ, як держава, право і правова державність.

Проблема співвідношення держави і права є одним з пріоритетних напрямів дослідження сучасної науки теорії держави і права. Справді, одним з ключових питань юридичної науки є не стільки визначення того, що саме являють собою окремо взяті держава і право, скільки встановлення тих механізмів і специфіки їх взаємозв'язку, що дають змогу вживати таке поняття, як “правова держава”. Водночас необхідно наголосити на тому, що розвиток сучасної держави і набуття нею нових форм і властивостей (у тому числі й під впливом процесів глобалізації та універсалізації права) зумовлює потребу в переосмисленні цілого ряду класичних концепцій, які традиційно описували взаємодію цих двох елементів.

Актуальність дослідження проблеми взаємодії держави і права як одного з основних критеріїв визначення правової державності зумовлюється кількома причинами. По-перше, намагаючись визначити цілісне поняття правової держави, переважна кількість як вітчизняних, так і зарубіжних авторів зазначають такі її ознаки, як верховенство права, розподіл державної влади, законність, пріоритет прав людини і громадянина тощо. Саме

в такий спосіб поняття правової держави визначає О. Скакун [1]. У такий самий спосіб до тлумачення феномена правової державності підходить В. Тимошенко, яка пише про основоположне значення ряду принципів, серед яких вона виділяє насамперед принцип захищеності прав громадян від посягань як з боку інших громадян, так і від влади [2]. Однак незважаючи на всі відмінності у переліку тих ознак, які окремі дослідники характеризують як визначальні, практично всі вони визнають те, що саме характер співвідношення держави і права є тією базовою ознакою, яка, зрештою, дає можливість встановити, наскільки та чи інша держава може вважатись правовою. З огляду на це, особливої актуальності набуває дослідження характеру взаємодії держави і права, яке фактично складає основу будь-яких теорій феномена правової державності. По-друге, не викликає сумніву, що саме визначення характеру взаємовідносин між правом і державою відіграє одну з центральних ролей як в процесі практичної реалізації моделі правової держави, так і в ході наукових юридичних розвідок, які ставлять за мету розробку об'єктивної картини правової дер-

жавності, а також з'ясування її сутності та змісту. У цьому аспекті поза всебічним аналізом співвідношення держави і права унеможливується побудова цілісної теорії правової держави, її організації, функціонування і розвитку. По-третє, в сучасній вітчизняній юридичній науці досі відчуються ремінісценції усталеного за радянських часів “етатистського” тлумачення права, коли воно розуміється як один з численних продуктів діяльності державної влади, що служить для регулювання, нормування і контролю суспільних відносин і здійснення процесів суспільного управління. Таке незаперечне і майже абсолютне домінування держави над правом виступає істотною перешкодою в теоретичному переосмисленні як сутності держави, так специфіки тієї системи кореляцій, які встановлюються між державою і правом в умовах правової державності.

Таким чином, ставлячи за мету дослідити характер взаємодії держави і права як один з фундаментальних критеріїв визначення правової державності, ми маємо вирішити такі завдання: а) критично переосмислити засади класичного етатистського тлумачення проблеми співвідношення держави і права; б) виявити причини, що спричиняють перехід до моделі правової державності; в) охарактеризувати новий тип взаємозв'язку між державою і правом, який притаманний для правової держави.

Утім, продовжуючи наше дослідження, слід зробити одне методологічне уточнення. Річ у тім, що зазначений вище етатистський підхід до тлумачення взаємозв'язку держави і права не можна асоціювати виключно зі специфікою розвитку радянської юридичної науки. Адже прибічники етатистського підходу до проблеми взаємодії держави і права доволі часто висувають такі аргументи. По-перше, держава виступає безпосереднім фактором встановлення та гарантування реалізації правових норм, і за умов відсутності державної влади втрачає сенс апеляція до права як до специфічного інституту. По-друге, держава здійснює вплив на право в таких сферах діяльності, як правотворчість, правореалізація та охорона права. По-третє, саме державний примус виступає гарантією, якою підкріплюється право, завдяки чому посилюється правопорядок і утворюється нормальна правова атмосфера для плідної взаємодії держави і суспільства, а також окремих членів цього суспільства. По-четверте, саме держава може змінювати право, виражене в державних законах [3]. На підставі цих аргументів робиться висновок про первинний характер держави, а

також про її креативну функцію стосовно права. Прямо протилежним до зазначеного є юснатуралістичний підхід (його докладний аналіз можна зустріти в науковому циклі змістовних статей С. Рабіновича [4]), який передбачає існування права раніше від держави. Воно не лише спричиняє появу держави, а й повністю і суцільно визначає її діяльність. Надаючи пріоритетного значення праву, для зазначеного підходу властивий наголос на організуючій функції права, яке відіграє роль формоутворюючого фактора щодо держави. Цей вплив права на державу виявляється в тому, що воно: організує взаємовідносини між державою та громадянами; визначає межі діяльності державної влади; надає діяльності держави юридичної форми; утворює систему контролю над діяльністю органів державної влади; виступає основним засобом легітимації державного примусу.

На перший погляд може видатися, що виходячи з визначення правової держави як “держави зв'язаної правом, в якій право гарантує передбачуваність і надійність дій державної влади” [5], єдиною прийнятною позицією щодо співвідношення держави і права є тільки другий підхід, оскільки, якщо держава є зв'язаною правом, то вона, тим самим, є похідним від нього явищем. Проте, як переконливо демонструють В. Нерсесянц та Н. Варламова, подібний висновок не може вважатися правильним, оскільки для концепції правової держави вирішальне значення відіграє не стільки визначення того, що є “вищим”, скільки те, яким чином тлумачиться саме право [6]. Водночас, якщо у визначення правової держави як держави зв'язаної правом додати поняття позитивного права, ми отримуємо доволі органічне поєднання моделі правової держави із концепцією домінування держави над правом. У цьому випадку під “домінуванням”, як зазначає В. Бабаєв, розуміється неможливість існування позитивного права поза державної правотворчої діяльності [7], а також пріоритет державного права над індивідуальним правом. Принагідно зазначимо, що саме таке розуміння правової держави впливає з поглядів Гегеля, який визначав право держави як найвище право, оскільки в ньому відбивається свобода у її конкретному образі [8].

Таким чином, говорячи про необхідність відходу від класичної альтернативи “право чи держава”, можна відмітити формування ряду нових юридичних теорій, які дають можливість принципово, по-новому, подивитися на проблему співвідношення держави і права. Зокрема, нині дедалі більше прибічників набуває методологічна пози-

ція, відповідно до якої у правовій державі держава завжди може бути визначена як право, реалізоване у формі нормуючої діяльності, а право — як держава у формі нормованого стану [9]. Це означає, що в умовах правової державності право і держава доповнюють одне одного: держава стає правою рівно настільки, наскільки вона підпадає під владу права, а право набуває своєї сили, оскільки воно гарантується силою державної влади. Зазначений зв'язок між державою і правом виявляється в тому, що, виступаючи на перших етапах як офіційне державне утворення і продукт діяльності державної влади, право поступово набуває свого самобутнього та унікального статусу. Зазначена трансформація у відносинах між правом і державою спричиняється внутрішнім розвитком самого права, яке поступово проходить ряд стадій від “права сили” до “гуманістичного права сучасного громадянського суспільства” [10]. У результаті чого право стає реальним цивілізуючим фактором щодо влади і державної діяльності. Специфіка цього взаємозв'язку полягає в тому, що природна властивість державної влади до розширення своєї компетенції та свого впливу з часом стикається з суттєвою перешкодою, якою виступає право. Тому, виявляється, що не лише держава може впливати на право, але й право набуває специфічних повноважень, які проявляються в його здатності обмежувати державну владу. Отже, висвітлюючи характер взаємозв'язку між правом і державою, С. Алексєєв фактично виділяє дві складові цього процесу. По-перше, це історичний аспект. З цієї позиції право виступає як породження держави, чи, інакше кажучи, як таке явище, яке має своїм джерелом і основою державу, державну владу і державні інститути. По-друге, це структурно-функціональний аспект. Відповідно до нього право і держава виступають уже не в формі причини і наслідку, а як рівноправні явища, коли, забезпечуючи реалізацію права і дотримання належного рівня правопорядку, держава опиняється в такому самому становищі як й інші об'єкти правового регулювання. Виокремлення цього структурно-функціонального елементу у взаємовідносинах держави і права дає підстави говорити вже не про державу взагалі, а виключно про правову державу. Це пояснюється тим, що визнання обмеженості державної влади правом означає заперечення за її політичним режимом ознак авторитарності чи тоталітарності [11].

Щоправда, подібна необхідність в обмеженні влади існує не тільки за умов тоталітарних та авторитарних політичних режимів, а й у випадку

демократичної держави. Характеризуючи демократію як правління народу, ми не повинні ідеалізувати її, оскільки навіть найдемократичніша держава потребує на наявність державного апарату, який буде природно прагнути до вирішення державних і суспільних проблем шляхом вольових адміністративних рішень, які під гаслами ефективності можуть ставити під загрозу права і свободи народу. Тому такий відомий сучасний теоретик демократії, як Роберт Даль, описуючи інститути демократії, наголошує на необхідності забезпечення верховенства права щодо державної влади, а також на безумовному дотриманні загальних громадянських прав. З огляду на це, ніхто з людей, на яких поширюється юрисдикція державної влади, не може бути позбавлений таких прав, як: право участі у вільних та справедливих виборах посадових осіб держави; право на утворення незалежних політичних організацій; право на свободу слова і думки; право на доступ до альтернативних джерел інформації; право на інші свободи і можливості, які є необхідними для ефективного функціонування політичних інститутів демократії.

Отже, вказуючи на два типи відносин між державою і правом, ми повинні використовувати не просто загальне поняття держави, але більш точні визначення. У першому випадку, йдеться про правову державу, в якій держава є обмеженою правом і правовими нормами. Юридичною формою виразу зазначеного типу взаємозв'язку виступають чисельні конституційні положення, які в тих чи інших варіаціях зустрічаються практично в усіх без винятку конституціях сучасних демократичних держав. Скажімо, в Конституції України це статті 3 та 8, в яких зазначається, що: а) права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; б) в Україні визнається і діє принцип верховенства права. В іншому випадку, коли держава виступає незаперечним доміном у відносинах “держава — право”, ми повинні застосовувати поняття тоталітарної держави. В результаті чого двом типам взаємовідносин між правом і державою фактично відповідатимуть такі дві типологічні моделі: а) правова держава — право — правовий закон; б) авторитарно-тоталітарна держава — закон.

Таким чином, на основі проведеного аналізу співвідношення держави і права як головного критерію визначення правової державності ми можемо сформулювати такі висновки. По-перше, поряд з традиційно усталеним в юридичній науці одностороннім підходом до тлумачення зв'язку права і держави, який виходить з надання визна-

чальної ролі тільки одному з зазначених суб'єктів взаємовідносин, ми маємо всі підстави, щоб говорити про існування принаймні ще одного підходу, який наголошує на нерозривності таких явищ, як держава і право, а також на існуванні двостороннього взаємозв'язку між ними. По-друге, наголос на такій ознаці правової державності, як верховенство права, не означає заперечення впливу держави та органів державної влади на формування і розвиток права. У цьому сенсі держава має прямий вплив як на формування джерел права, так і на забезпечення його реалізації у суспільних відносинах. По-третє, розвиток правової держави, становлення її інститутів, якнайповніше забезпечення реалізації прав і свобод громадян, підвищення якості та ефективності законодавства передбачає не лише вдосконалення правової системи, а й обов'язкове піднесення ролі держави, яка має отримати всі необхідні можливості для перетворення формально проголошеного права на реальні і чинні правовідносини.

Разом з тим, необхідно наголосити, що проблема визначення характеру і специфіки співвідношення держави і права може бути охарактеризована як одна з пріоритетних і перспективних тем для подальших юридично-наукових досліджень, оскільки вона пов'язана з цілим комплексом інших питань, які лежать в основі сучасного осмислення таких явищ, як держава, право і правова державність.

Досліджено специфіку взаємодії держави і права в умовах реалізації моделі правової держави. Розкрито зміст феномена визначеності правом як визначального критерію правової держави, окреслено його роль і значення для функціонування правової держави.

Исследуется специфика взаимодействия государства и права в условиях реализации модели правового государства. Раскрыто содержание феномена правоопределенности как основного критерия правового государства, анализируется его роль и значение для функционирования правового государства.

The article studies the specifics of interrelation of the state and right in the conditions of realization of a state of law model. The author analyses the content of the phenomena of defining by right as a main criteria of the state of law, explicates its role and meaning for the functioning of the state of law.

Література

1. Скакун О. Ф. Теория государства и права. — Х.: Консум, 2000. — С. 153–154.
2. Тимошенко В. І. Юридична рівність громадянина і держави // Правова держава. — К.: Наук. думка, 1994. — Вип. 5. — С. 59.
3. Явич Л. С. Право и общественные отношения (основные аспекты содержания и формы советского права). — М.: Юрид. л-ра, 1971. — С. 25.
4. Рабінович С. Нормативні образи “природного”: римське право і сучасність // Вісн. Акад. правових наук України. — 2008. — № 2 (53). — С. 47–56; Рабінович С. Природно-правовий підхід у державно-юридичній діяльності // Вісн. Акад. правових наук України. — 2009. — № 3 (58). — С. 135–144.
5. Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право Российской Федерации. — М.: Юристъ, 1995. — С. 98.
6. Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА, 2002. — С. 714–715.
7. Теория государства и права / Под ред. В. К. Бабаева. — М.: Юристъ, 2002. — С. 198.
8. Гегель Г. В. Ф. Философия права. — М.: Мысль, 1990. — С. 95.
9. Гаджиев К. С. Политическая философия. — М.: ОАО “Экономика”, 1999. — С. 286–287.
10. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — С. 327.
11. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. — К.: Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. — С. 401.

Надійшла 21 жовтня 2010 р.

О. І. ДІКАРЄВ**НГУЄНГ КУІНЬ МАЙ**

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА ЯК РЕГІОНАЛЬНОУТВОРЮЮЧИЙ ФАКТОР: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ТРАНЗИТУ ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНИХ РЕСУРСІВ ТА КОРИСТУВАННЯ ТРАНСКОРДОННИМИ РОДОВИЩАМИ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 4(27), с. 9–17

Події початку XXI ст. дали підставу для переоцінки цінностей щодо відносин між Заходом і Сходом у світовій політиці й економіці. Цьому в основному сприяли три фактори — стрімке економічне зростання Китаю й Індії, могутнє збільшення демографічного потенціалу ісламського світу, демографічний спад в ареалі поширення західних культур, економічна криза, криза у сфері забезпечення безпеки, у тому числі енергетичної. Підвищення ролі енергетичного фактора в міжнародних відносинах і перетворення Росії в єдину нафтову державу, що володіє ядерною зброєю, де-факто повернуло Росії світовий статус. Розгортається боротьба за лідерство, і одним із результатів такого сценарію є перегляд енергетичної стратегії в бік зростання “регіоноутворюючої” ролі енергетики у “Великій Азії”. Для ефективної експлуатації трансрегіональних трубопроводів та родовищ потрібна співпраця всіх зацікавлених держав. Нині міжнародне співтовариство прагне до мирного врегулювання прикордонних суперечок, у тому числі і пов’язаних з використанням “транс-кордонних” ресурсів.

Енергетичні потреби — одна з причин створення безпечних умов на шляху доставки паливно-енергетичних ресурсів. Безсумнівно, існують й інші геоелектронічні та геополітичні фактори, що пояснюють зацікавленість країн у формуванні і зміцненні комплексів регіональної безпеки уздовж своїх кордонів. Саме цим аналітики пояснюють зростання китайського, індійського російського та американського факторів впливу в регіонах Північно-Східної, Південно-Східної, Південної і Центральної Азії. Зростає конкуренція за лідерство в Євразії. Процес утворення “Великої Східної Азії” знаходиться ще на самому початку, але вже зрозумілим є глобальний контекст причин інтегрування сусідніх, але в минулому дещо ізольованих і топографічно чітко окреслених регіонів [1]. При цьому енергетична складова, яка є дуже малоеластичною до ціни “транзакційних” (перетинаючих регіональні бар’єри) проєктів, складає одну з основ “макрорегіонального будівництва” [2]. Справді, за всієї об’єктивності процесів формування регіональних комплексів

безпеки і співробітництва не можна не бачити, що вони перебувають у полі взаємодії цілком суб’єктивних політичних інтересів і національних геополітичних стратегій.

Варто визнати, що при вирішенні цієї проблеми особливі труднощі виникли у КНР. Основним джерелом імпортованої нафти став для Китаю Близький Схід. З Саудівської Аравії танкерами доставляються в китайські порти значні обсяги сирої нафти. З кінця XX ст. КНР на 75–80 % залежить від постачань із країн Перської затоки й Африки, імпортуючи 160 млн т, тобто 3,2 млн барелів на день [3], як наслідок невдалих спроб КНР диверсифікувати джерела нафти. Шлях у Південно-Східну Азію КНР перекривали Японія і Республіка Корея, що самі значною мірою залежать від імпорту з держав Близького і Середнього Сходу. Тому увага Китаю була спрямована на північно-західний напрямок. У середині 1990-х років поліпшилися відносини з пострадянською Росією, що дало можливість вигідно транспортувати в Китай енерготовари з великих родовищ

Сибіру. Рамкова угода про наміри постачання природного газу з Ковиктинського родовища була підписана ще в 1997 р. Тоді ж було піднято питання про побудову нафтопроводу з Тайшету через Ангарськ у Північно-Східний Китай через Монголію. Однак проект було відкладено. Втім, з початку 2000-х років КНР почали отримувати нафту з Росії залізничним транспортом, хоча це було дорого. Частка російської нафти в усьому китайському імпорті зросла до 8 %, а кількість нафти — приблизно до 13 млн т [4].

У 1997 р. Китай починає експортувати нафту з Казахстану, також цистернами по залізниці. До середини 2000-х років кількість перевезеної по залізниці казахстанської нафти досягла 4–5 млн т, а у 2007 р. 8 млн т. У 2003 р. державні нафтові компанії двох країн побудували першу секцію трубопроводу в західній частині Казахстану (Атирау — Кенкияк), у 2006 р. було завершено будівництво другої секції уже в східній частині країни — від Атасу до Алашанькоу. Після цього перша казахська нафта по трубах пішла в Китай. Третя секція (Кенкияк — Кумкол) буде побудована в центральному Казахстані до 2011 р. [5].

Китайську сторону постійно турбує та обставина, що основна частина сировини (приблизно 4/5) перевозиться морем і, якщо нічого не змінити, далі транспортуватиметься маршрутом, що включає кілька “вузьких місць” — Баб-ель-Мандебська протока на виході з Червоного моря, Ормузька протока на виході з Перської затоки і Малаккська протока на вході в Південно-Китайське море. Особливо вразливою є остання ділянка у 1000 км для танкерів між берегами Малайзії та Індонезії. З початку 1990-х років північна акваторія Індійського океану перетворилася на головну арену дій морських піратів. Свого піку розбійні напади на торгові судна досягли в 2003–2004 рр. Нафтоналивні судна, як правило, не являли інтерес для “чистих піратів”, але могли в будь-який момент стати принадою для політично мотивованих терористичних атак [6].

Істотним можна вважати і геополітичний аспект, який виражається в тому, що на охорону безпеки Малаккської протоки претендують військово-морські сили США. Проекція американської могутності в регіоні, де між Пекіном і Вашингтоном пролягає “невидима вісь” протистояння, знаходиться також о. Тайвань, сценарії розвитку якого є неоднозначними [7]. Це змушує КНР шукати джерела та маршрути доставки нафти з Близького Сходу і Центральноазійсько-Каспійського регіону. У коло інтересу паливно-енергетичного комп-

лексу КНР залучено Африку (Судан, Нігерія) і Латинську Америку (Венесуела, Еквадор, Аргентина). Немає нічого дивного, що Пекін звернув погляд і на суміжний з Китаєм регіон Південної і Західної Азії.

КНР з кінця 1950-х до початку 1990-х років мав досить натягнуті відносини зі своїм сусідом в Азії — Індією. Прикордонні суперечки і конфлікти інтересів у перехресній зоні їхнього контролю в Гімалаях вилилися в коротку, переможну для КНР, прикордонну війну 1962 р., а потім у його політику “контрольованої напруженості” у відносинах із сусідом. У цьому контексті головним партнером КНР в Південній Азії стає Пакистан. Геополітичний вектор КНР у регіоні з кінця 1980-х років поступово почав змінюватися, але рубіжним стає 1993 р., коли відбулася поїздка керівника КНР Цзян Цземіня в Індію. Пройшовши ряд етапів, китайсько-індійські взаємозв'язки вступили у фазу підйому, сутністю якого є конкурентне співробітництво, тобто кооперація в одних галузях міжнародної економіки і політики і суперництво в інших.

Продовжується зближення Пакистану з КНР. У 2002 р. за допомогою КНР розпочалося спорудження великого глибоководного порту Гвадар, розташованого на заході Макранського узбережжя Пакистану в 100 км від берегового кордону з Іраном і приблизно в 400 км на схід від Ормузької протоки. Гвадарський порт при здійсненні намічених планів будівництва в досить близькій перспективі матиме в цілому 12 причалів. З них три причали призначаються для нафтоналивних суден [7]. Крім того, планується спорудження в аралі Гвадарського порту великого нафтопереробного заводу потужністю 10,5 млн т нафти на рік. Не менш перспективним, а економічно, очевидно, і більш реальним є проект спорудження нафтогазопроводів по Каракорумському маршруту. При цьому існують плани транспортування нафти із Саудівської Аравії, будівництво саудівсько-китайського “транскаракорумського” нафтопроводу. Офіційні особи Пакистану роблять припущення про можливість транспортування тим же маршрутом нафти з Ірану й Африки.

Торгово-транспортне й економічне значення Гвадара, та й у цілому пакистанського Белуджистану, не обмежується лише одним напрямом на північний захід у бік КНР. Доволі легко здійснити плани по з'єднанню Гвадара шосейними дорогами з Іраном і Афганістаном. Дорога від споруджуваного порту може бути прокладена на північний схід, паралельно пакистано-іранському

кордону для з'єднання порту із районом Саїндак, де розвідані значні запаси міді і золота. Концесія на їх розробку вже отримана компаніями КНР. Транспортні шляхи від Саїндака, з'єднавшись з побудованою ще в 1960-х роках шосейною трасою, що веде від Карачі до іранського кордону, протягнуться до іранського міста Захедан і афганського Кандагару. З Кандагару, по афганському шосе вантажі з Гвадара найкоротшим шляхом можуть досягти Центральної Азії, Туркменистану й Узбекистану. Залучення Ірану й Афганістану в широку південно-західну дугу "Великої Східної Азії" відповідає життєво важливим інтересам Китаю. Істотною частку сирової нафти, що він імпортує із зони Перської затоки, складає іранська нафта (13,6 % у 2004 р.). КНР виявила зацікавленість в освоєнні нових родовищ, відкритих в Ірані, передусім Ядавара, запаси якого оцінюються в 2,7 млрд т нафти. Домовленість про участь КНР у цьому проекті досягнуто у 2004 р., а контракт підписано у 2006 р. Характерно, що поряд з державною Китайською нафтохімічною корпорацією (51 % акцій) до складу концерну ввійшли державна нафтогазова корпорація Індії (25 %) і компанія Шелл (20 %). З 2009 р. намічається видобуток 7,5–15 млн т на рік [8]. Ще одним перспективним проектом китайсько-іранського співробітництва є родовище Північний Парс з ціною угоди у розмірі 20 млрд дол. Довгострокові плани включають також будівництво нафтопроводу завдовжки 386 км з Ірану на північ у Туркменистан і Казахстан з підключенням до казахстано-китайського нафтопроводу. У КНР схвально ставляться до планів спорудження газопроводу з Ірану через Пакистан в Індію. Вартість будівництва нині оцінюється в 7,5 млрд дол. Незважаючи на значні витрати, уряди трьох країн заявили про готовність приступити до його спорудження. Головною перешкодою залишається політика США щодо Ірану через його ядерну програму. Ісламабад на початку 2007 р. відкрито відкинув американське втручання у вирішення цього питання. Імовірно, не без моральної підтримки з боку КНР пакистанські посадові особи, разом з індійськими, провели серію переговорів з іранською стороною з приводу спорудження газопроводу. Пакистанці й індійці довго не могли домовитися про ціну газу, що поставляється Іраном, але, зрештою, компроміс начебто був знайдений [9].

Разом з тим відомо, що Індія і Пакистан конкурують у сфері відновлення економіки Афганістану, та й у цілому в програмах інтеграції регіону від Індійського океану до центру Євразії. При цьому

Індія орієнтується на впливові в Афганістані сили півночі країни і переважно таджицьку еліту. Індія має міцні позиції в Таджикистані, де мають військово-повітряну базу. Пакистан спирається на вихідців з пуштунського півдня і південного сходу, хоча й серед пуштунів багато хто, в тому числі президент Х. Карзай, насторожено ставляться до дій ісламабадської влади.

На противагу проекту спорудження порту Гвадар і вертикалі, що веде від нього в Центральну Азію, Індія допомагає Ірану в будівництві розташованого на вході в Перську затоку порту Чахбахар. Планується вдосконалення дороги, що веде від нього до Захедану з виходом далі на Афганістан (у Гильменд і Кандагар).

Конкуренція цих проектів по виходу Афганістану і Центральної Азії до Світового океану не суперечить генеральним цілям розвитку всього регіону, що в перспективі можна собі уявити і як широку південно-західну дугу "Великої Східної Азії". Пекін також відгукнувся на заклик афганської сторони про надання йому допомоги у відновленні економіки країни. Крім субсидій КНР виділила Афганістану ще кредит у 150 млн дол. Дипломатія КНР у цьому випадку діє як у рамках міжнародних програм сприяння Афганістану, так і самостійно.

Уряд КНР ініціював створення у 2001 р. Шанхайської організації співробітництва (ШОС). У 2005 р. в ШОС як спостерігачі були прийняті Пакистан, Іран, Індія і організація отримала інший регіональний вимір (південний і південно-західний). Він посилюється, коли було оголошено про створення Контактної групи ШОС — Афганістан.

Тут необхідно зазначити, що такі ж зусилля в регіональній інтеграції докладає дипломатія США. На відміну від КНР, яка не афішує свої плани, але просувається крок за кроком, Захід прямо заявляє про максимально широку підтримку ідеї "Розширеної Центральної Азії". Ця концепція переживає друге народження. Інтерес до проекту вперше з'явився на початку 1990-х років після розпаду СРСР. Однак міжнародна і регіональна ситуація тоді швидко змінювалася й ідея виявилася нездійсненою через ряд причин: орієнтацією нових тюркських держав Центральної Азії на Туреччину; поразкою ісламо-демократичного альянсу в ході громадянської війни в Таджикистані; глибокою кризою в Афганістані після відсторонення від влади прокомуністичного режиму. Зіштовхнувшись з несприятливою ситуацією в регіоні, США послабили увагу до нього.

Проте, події 2001 р. підтвердили актуальність “Великої Центральної Азії” і перший сценарій, який передбачав просування США і ЄС в центр Азії з заходу, в обхід ослабленої РФ, а у визначених рамках і з її участю, був замінений на новий, в якому істотно більшою мірою задіяно потенціал США в русі з боку Індійського океану до Центральної Азії. Тобто, якщо на початку 1990-х років “Розширена Центральна Азія” вважалася як арешал навколо нових незалежних держав регіону, то в середині 2000-х — як регіон навколо Афганістану.

Крім трубопровідних вертикалей “Розширеної Центральної Азії” і “Великої Східної Азії” певну інтеграційну роль можуть виконати лінії електропередач. Таджикистан і Киргизія є багатими на гідроресурси країнами. Виробництво електроенергії у цих республіках перевищує рівень їх потреб. Між центральноазійськими державами відбувається перерозподіл енергії в рамках створеної ще в радянський час об’єднаної енергосистеми. Транспортування електроенергії з Центральної Азії на південь в нинішніх умовах є технічно цілком здійсненним завданням. Крім Таджикистану, можливості для постачання електроенергії має також Киргизія. Причому, як і Таджикистан, Киргизія в перспективі зможе експортувати електроенергію і своїм менш багатим на гідроресурси сусідам по Центральній Азії і Південній Азії через територію КНР. Плани прокладки ліній електропередач уздовж Каракорумського шосе розроблялися ще на початку 1990-х років, і з введенням у дію нових ГЕС у Киргизії вони можуть бути реалізованими. Створення енергетичного коридору — найважливіший, але не єдиний аргумент на користь створення південно-західної дуги “Великої Східної Азії”. Крім енергетики, істотною є і торгово-транспортна складова маршруту із Синьцзяна до Аравійського моря. Якщо намічене розширення Каракорумського шосе успішно реалізують, то високогірна траса перетвориться в достатньо могутню артерію, яка з’єднає центр Євразії зі Світовим океаном.

Дипломатія РФ також активізується в цьому регіоні. Наприкінці 2006 р. російська сторона озвучила ідею створення “енергетичного клубу” (ЕК) ШОС, що зацікавило й Індію як країну-спостерігача цієї організації. У найзагальнішому вигляді попередньо виокремлюють чотири регіональних виміри реалізації концепції: а) глобальний; б) євразійський (простір Росії, Китаю і чотирьох країн Центральної Азії); в) субрегіональний, центральноазійський (Казахстан, Таджикистан, Узбекистан, Киргизія); г) країновий

(розвиток шести національних енергетичних моделей членів ШОС). Нині мова йде, в основному, про аналіз можливостей практичної реалізації насамперед у регіонально-євразійському вимірі. Глобальний формат — більш віддалена перспектива, хоча сьогодні елементи першого виміру частково проглядаються в енергетичній політиці Росії в реалізації концепції енергетичної безпеки (рішення Санкт-Петербурзького саміту G-8), у складному діалозі Росія — ЄС. На кожному рівні концепція ЕК ШОС може мати варіанти відповідно до геополітичних та енергетичних тенденцій і закономірностей. Очевидно, що реалізація концепції ЕК у даних регіональних вимірах дасть можливість не тільки вибудувати самодостатню енергетичну структуру виробник — постачальник — споживач на євразійському просторі, а й істотно оновити загальну стратегію розвитку ШОС, внести нові ресурси впливу в традиційні напрями із безпеки, економічного, гуманітарного співробітництва.

З іншого боку, структурування проекту на основі “клубного” принципу, що припускає доволі широке і прозоре співробітництво не тільки членів ШОС (держав і відповідних міністерств), а й країн-спостерігачів, а також широкого кола недержавних суб’єктів (енергетичних компаній). Значений варіант припускає залучення суб’єктів поза ШОС без твердої політичної прив’язки, завдяки чому ЕК стане більш гнучким і дасть можливість втягнути в енергетичне співробітництво такі країни, як Туркменістан (газовий бізнес), Азербайджан (нафта, газ) та ін. У рамках цього підходу можливі і переговори по взаємодії з ГУАМА й іншими організаціями.

Регіональний і субрегіональний формати можна інтерпретувати в різних контекстах: як реалізацію енергетичної стратегії ШОС на просторі чотирьох центральноазійських держав (Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизія) плюс Росія і Китай; більш широкого визначення територіальних рамок реалізації концепції ЕК, що включає і території країн-спостерігачів — Ірану, Індії, Пакистану, Монголії. Відома ідея президента Казахстану про методологію формування майбутнього “Азійського енергетичного ринку”, а також ініціатива президента Ірану про те, що Іран може сприяти переговорам міністрів енергетики країн ШОС для вивчення можливостей регіонального співробітництва в освоєнні, видобутку, транспортуванні й переробці нафти і газу, — розширюють контури і можливості ЕК. Однак нині, очевидно, мова йде в основному про варіант енергетичної взаємодії країн — учасниць ШОС. Важливим

також є об'єднання ідей по ЕК (РФ) і “Азіатського енергетичного ринку” (Казахстан), причому остання ідея, очевидно, включає більш широку філософію енергетичної взаємодії в Євразії, яка може розвиватися або паралельно проекту ЕК, або органічно увібрати його в себе. Тут немає протиріч, навпаки, обидва підходи можуть стати прообразом “Центральноазіатської енергетичної хартії” на кшталт відомого європейського документа.

Об'єктивні труднощі реалізації проекту ЕК пов'язані насамперед з різним масштабом економік країн ШОС, труднощами повної гармонізації національних енергетичних стратегій, розбіжністю інтересів виробників і споживачів енергоресурсів. У рамках першої (виробників) і другої (споживачів) груп завжди існує визначена конкуренція. Так, Китай випереджає Індію в плануванні своєї енергетичної безпеки. Як відомо, з 2000 р. індійська компанія “*Oil and Natural Gas Company*” інвестувала 5 млрд дол. у геолого-розвідувальні роботи за кордоном. Національна нафтова корпорація КНР (*China National Petroleum Corporation*) здійснила закордонні інвестиції на суму 40 млрд дол. Важливо, що Пекін і Нью-Делі знайшли способи кооперації. Фактично вони співробітничать у розвитку родовища нафти Яхаваран (*Yahavaran*) в Ірані. Інший важливий момент — статус спостерігача Індії в Шанхайській організації співробітництва, що включає КНР, РФ, Казахстан, Киргизію, Таджикистан, Узбекистан і грає все більшу роль у торговельних переговорах [10].

Центральна Азія (ЦА) на сьогодні для кожної з трьох країн є регіоном потенційних можливостей та існуючих ризиків. Це співвідношення (можливостей і викликів) для Росії, Індії і Китаю складається по-різному. Очевидно, що для Росії регіон ЦА в плані і можливостей, і погроз набагато важливіший порівняно з двома іншими акторами. Росія здійснює тут ряд проектів — Договір колективної безпеки (ОДКБ), Євразійське економічне співтовариство (Євразес). Вона пов'язана системою міцних двосторонніх зв'язків і стратегічного партнерства з ключовими державами регіону — Казахстаном, Узбекистаном та ін. Водночас Росія входить у проект ШОС. Китай, маючи загальні кордони з Казахстаном, Таджикистаном, Киргизією і розвинені відносини з усіма державами регіону, також зацікавлений у ЦА. Причому перед ним, як і перед Росією, також постала проблема потенційних ризиків, що йдуть з регіону, — трансграничний уйгурський сепаратизм, радикальний екстремізм, сепаратизм та ін. Для нейтралізації

цих погроз, як відомо, Китай і Росія разом з іншими державами ЦА створили ШОС, що успішно справляється з поставленими завданнями.

Інше значення ЦА має для Індії. Значущість її визначається більше економічними (енергетичними) і транспортними можливостями на сьогодні і на найближчу перспективу. Для Індії (у центральноазіатському ракурсі) проблема безпеки постала не так гостро, як для Росії і Китаю. Вона не граничить з регіоном ЦА прямо, а відділена від нього Пакистаном і Афганістаном. З іншого боку, існує й афганська проблема, що ускладнює ситуацію на Середньому Сході й у Південній Азії. Можливо, що Індія намагається впливати на Афганістан і Пакистан з півночі із суміжного Таджикистану. Однак основний стратегічний інтерес Індії пов'язаний більше з можливостями тристоронньої енергетичної і транспортної кооперації Росії, Індії і Китаю на євразійському просторі, включаючи регіон Центральної Азії, а також з можливостями двостороннього співробітництва Індії з Таджикистаном, Узбекистаном, Казахстаном та іншими країнами регіону у військово-технічній і торговій сферах. Індія вже найближчим часом може виступити серйозним інвестором у ключових сферах економіки ряду держав Центральної Азії (Таджикистан, Узбекистан, Киргизія, Туркменістан).

Дипломатія РФ повертається в Азійсько-Тихоокеанський регіон для підтримки стабільності і динамічного економічного зростання, забезпечення сприятливих зовнішніх умов для здійснення в країні внутрішніх перетворень, розвитку інтеграційних процесів на принципах рівності і відкритості. Реалізувати ці завдання Росія має намір шляхом активного розвитку як двостороннього, так і багатостороннього співробітництва з усіма державами Східної Азії, серед яких і такі найважливіші країни, як Китай, Японія і США.

Розвиток нинішньої ситуації у “Великій Східній Азії” і Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), за всієї її складності й суперечливості, зберігає загальну тенденцію до позитивної динаміки. У регіоні триває активний пошук двосторонніх і багатосторонніх механізмів забезпечення безпеки, виявляються взаємна стриманість у вирішенні спірних питань і прагнення до зміцнення взаємодії на основі балансу інтересів. При цьому географічна, політична, економічна і культурно-історична різноманітність регіону об'єктивно створює можливості трансформації міжнародних відносин тут у напрямі багатополлярності і вироблення балансу інтересів між основними центрами

сили, до яких можна віднести США + Японія, Китай, Росія, Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) та Індія [11].

Важливим моментом нових проєктів у великій Азії та інших регіонах є вирішення проблем спільної експлуатації транскордонних родовищ та транзиту. Для цих цілей важливими заходами можуть бути: встановлення загальних для двох або більше держав-власників “транскордонних ресурсів”, адекватних міжнародним стандартам раціонального користування надрами; при експлуатації природних ресурсів, що розділяються двома або більше державами, кожна держава повинна діяти на основі попередніх консультацій з іншими державами — власниками того ж об’єкта природокористування, з метою досягнення оптимальної схеми використання ресурсів і не заподіюючи збитку законним інтересам інших держав. Для визначення об’єктів надкористування, що перетинають міжнародні кордони, зазвичай використовується термін “транскордонні родовища (ресурси)”. Принципи врегулювання транскордонної експлуатації ресурсів знайшли віддзеркалення в Резолюціях Генеральної Асамблеї ООН 1973 і 1974 рр. [12]. Як правило, держави укладають угоди, які базуються на цих принципах. Під терміном “транскордонне родовище” розуміють родовище вуглеводнів. Причина такого особливого погляду на транскордонні родовища випливає із здатності вуглеводнів переміщатися в гірських породах і перетинати встановлені на поверхні межі за певних геологічних і фізико-хімічних умов. Таке родовище можна розробляти з будь-якого боку межі, і вуглеводні, що залягають в надрах однієї ділянки родовища, можуть розроблятися користувачем суміжної ділянки, що, звичайно, створює суперечки та конфлікти між користувачами. Тверді корисні копалини цієї особливості не мають, тому подібних суперечок щодо їх експлуатації, як правило, менше.

Межа, що перетинає родовище, може мати різну правову природу. Нею може бути і державний кордон із зарубіжними країнами, і розділові лінії шельфових акваторій держав, і внутрішні адміністративні межі суб’єктів федеральної держави, і межі ділянок надкористувачів. Вид межі (державний кордон чи інший поділ) визначає глибину і масштаби таких відмінностей, і отже, визначає характер регулювання процесу використання такого родовища (міжнародно-договірний або національно-державний). Як правило, у міжнародних договорах про транскордонні об’єкти передбачається встановлення спеціального митного

і податкового режиму, спільний план розробки родовища. Такі угоди між надкористувачами про спільну розробку транскордонного родовища ще називаються юнітизаційними угодами. Нині термін “юнітизація” (*unitization* — об’єднання) вживається у законодавстві про надкористування багатьох країн світу. Розбіжності у правових технологіях погодження “міждержавних” інтересів при користуванні транскордонними родовищами можуть мати системний характер. Таке буває, коли суміжні країни належать до різних правових традицій або мають інші принципові особливості. До особливостей міждержавної транскордонності відносять і те, що суміжні держави, як правило, є власниками надр, на відміну від інших суб’єктів транскордонних відносин, які не є власниками. Як власник суверенна держава надає право користування надрами, а як орган публічної влади регулює їх використання.

У всіх таких випадках при виборі правового режиму “міждержавного” транскордонного родовища у договорі бажаним вважається встановлення спільного “правового поля” для ділянок родовища обох суверенних сусідніх держав. Тоді їх національні правові системи будуть представлені в договорі у даному випадку тими галузями права, які пов’язані з регулюванням відносин надкористування. Такий правовий режим родовища дає можливість освоювати транскордонне родовище як єдиний гідродинамічно зв’язаний поклад, як єдиний, цілісний об’єкт. Комісія міжнародного права ООН визнає неможливість використання території таким чином через те, що завдається шкода інтересам інших держав, порушуються принципи і норми міжнародного права. Російський правовик Кліменко зазначає з цього приводу, що, при проведенні гірських робіт і робіт із дослідження мінеральних копалин у безпосередній близькості до межі, на кожній стороні діють власні правила. Проте, ці роботи мають вестися так, щоб вони не заважали видобутку на території іншої сторони [13; 14].

Міжнародною формою надкористування є угоди про розділ продукції, які укладаються, як правило, ТНК з підприємствами країн, що розвиваються, на міждержавному рівні або на “діагональному” в галузі, як правило, розробки і видобутку корисних копалин, нафти, газу, лісових багатств. Механізм простий: індустриальна країна, її компанії беруть на себе освоєння родовища, розвідку, постачання устаткування, видобуток, розвиток інфраструктури. Виплати надходять видобутою продукцією.

За нинішніх технологій похилого буріння, як відзначає В. Н. Кокін, є можливість пробурити свердловину на території однієї держави і видобувати нафту з покладу, що знаходиться в надрах іншої держави. У світі вже пробурено кілька експлуатаційних свердловин на нафту з відхиленням стовбура свердловини по горизонталі до 8–9 км. Таке відхилення використовується для того, щоб з одного бурового майданчика витягувати нафту і газ з периферійних частин геологічної структури і не витратити кошти на будівництво додаткового майданчика для свердловин або додаткової морської платформи, якщо мова йде про видобуток нафти і газу на континентальному шельфі [15; 16].

Кожна прибережна держава має виняткове право на експлуатацію природних ресурсів морського дна і надр морської зони, що тягнуться від території (суші) цієї держави на відстань 200 морських миль або до краю континентального шельфу, залежно від того, що більше. Держава має повноваження регулювати геологорозвідувальні роботи і видобуток природних ресурсів. Ці повноваження, як правило, реалізуються або через систему ліцензування, або через систему контрактів (договорів) між державою (зазвичай в особі державної компанії) і контрактором (підрядчиком) на контрактній території (акваторії).

Іншою важливою проблемою трансрегіонального характеру є проблема транзиту паливно-енергетичних ресурсів, оскільки транзит є достатньо новим явищем у секторі енергетики. У сфері міжнародного права концепція транзиту існувала ще в XVII ст. Гроцій стверджував, що загальне право транзиту через територію держави існує на користь співтовариства націй [17].

Право транзиту тісно пов'язане з доктриною територіального суверенітету, відповідно до якої держави володіють суверенними правами на свою територію. Це надає їм право не допускати будівництва або використання засобів, призначених для транзиту людей або товарів. Тому свободу транзиту можна охарактеризувати як спробу знайти баланс між потребами міжнародних перевезень та інтересами окремих держав. У минулому міжнародні угоди із транзиту відігравали відносно незначну роль. Контракти із транзиту підкріплювалися угодами між зацікавленими сторонами або принципами міжнародного права. Траплялось, що при транзиті виникали перешкоди, причому в багатьох випадках через політичні мотиви. Існуючі міжнародні угоди, такі як конвенція Барселони про свободу транзиту 1921 р.

і ст. V ГАТТ не могли врегулювати чи запобігти інцидентам з огляду на їх обмежену юрисдикцію.

Транзит з юридичної точки зору є транспортуванням товарів через митну або суверенну територію країн у тому випадку, коли вона починається і закінчується за межею цієї території відповідно до факту або документів. Є ряд міжнародних угод, регулюючих різні аспекти транзиту.

Конвенція Барселони про свободу транзиту 1921 р. підписана 42 країнами, деякими з них ратифікована. Конвенція прийнята в рамках Ліги Націй і тому є частиною законодавства ООН. Положеннями конвенції встановлено, що транзит має бути недискримінаційним, а тарифи розумними і в істотній частці фіксованими, щоб забезпечувати і заохочувати збільшення обсягів транзиту. Важливість конвенції Барселони по транзиту полягає в тому, що це перша міжнародна конвенція по транзиту, яка фактично використовувалася як основа для більшості транзитних положень і угод, реалізованих згодом.

У контексті ГАТТ 1994 р. енергоносії у цілому розглядаються як товар, включаючи (згідно з рішенням Європейського Суду) електроенергію. Таким чином, положення ГАТТ стосуються трубопровідного транзиту нафти, природного газу і мережевої передачі електроенергії.

Необхідно зазначити, що існуючі юридичні тлумачення і досвід застосування ст. V є спірними. Основну причину цього юристи вбачають в її складному характері, що не дозволяє зробити однозначного і переконливого висновку. Наприклад, рішенням Європейського Суду ECR 731 1983 р. було встановлено, що режим ГАТТ не може мати прямого впливу на закони ЄС, і що особи третіх країн (не членів ЄС) не можуть посилатися на нього. Проте, з приєднанням ЄС до ВТО є очевидним, що ГАТТ 1994 р. застосовується на території ЄС [18].

Європейська Енергетична Хартія була підписана в 1991 р. у вигляді політичної декларації співпраці в енергетичній сфері між країнами ЦСЄ, колишнього СРСР із країнами Заходу. У 1994 р. до ЕЕХ увійшла юридично обов'язкова форма у вигляді Договору до Енергетичної Хартії (ДЕХ). ДЕХ, що є багатостороннім економічним договором, базується на п'яти ключових елементах: заохоченні капіталовкладень в енергетику; державний суверенітет над національними ресурсами; свобода доступу до енергетичних ринків; свобода транзиту енергоресурсів; свобода руху капіталів, пов'язаних з інвестуванням енергетичних галузей.

ДЕХ не було ратифіковано в РФ, Білорусії, Норвегії. Розбіжність інтересів виробників, споживачів та транзитерів паливно-енергетичних ресурсів вимагає розробки певних правил гри і врахування інтересів виробника. Саме тому нині триває процес становлення енергетичного права в цілому. Концепція вдосконалення нормативно-правової бази полягає у створенні комплексу організаційно-правових засад розвитку і функціонування паливно-енергетичного комплексу на принципах поєднання ринкових відносин і державного управління, зокрема регулювання, з метою забезпечення стабільного економічного, соціального розвитку, національної енергетичної безпеки.

Євроазійський регіон по транзиту нафти, газу, електроенергії через треті країни займає провідне місце у світі. Очікується й подальше зростання ролі транзиту, що зумовлене потребою в більших обсягах енергоресурсів на світових ринках з нових незалежних держав. Проблема постачання ПЕР стимулюватиме виникнення ряду політичних проблем, безпосередньо пов'язаних з транзитом. Це говорить про те, що процес розвитку енерготранспортної інфраструктури тісно пов'язаний з питаннями енергетичної безпеки і вразливістю до впливу геополітичних чинників. Як свідчить геоекономічна практика, вибір маршрутів транспортування енергетичних ресурсів від місць видобутку до ринків споживання часто визначається розстановкою сил на світовій енергетичній арені. Тут, як правило, відбувається зіткнення економічних інтересів різних країн. Особливо гостро конфлікт розгортається у регіонах видобутку або попиту, що швидко зростає, коли міжнародна енерготранспортна інфраструктура ще тільки створюється, або планується.

Література

1. "Большая Восточная Азия": мировая политика и региональные трансформации: научно-образовательный комплекс / В. Я. Белокреницкий и др.; рук. авт. колл. А. Д. Воскресенский; Под общ. ред. А. Д. Воскресенского. — Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России. — М.: МГИМО — Университет, 2010.
2. Boyer A. L. Recreating the Silk Road: The Challenge of Overcoming Transaction Costs / A. L. Boyer // China and

Eurasian Forum Quarterly. — 2006. — Vol. 4. № 4. — P. 71–96.

3. *The World Fact Book: China*. URL; [http:// www.worldfactbook](http://www.worldfactbook) updated at 8 February 2007.

4. Norling N. Russia's Energy Leverage over China and the Sinopec-Rosneft Deal // China and Eurasia Forum Quarterly. — 2006. — Vol. 4. — No. 4. — P. 31–38.

5. Резникова О. Б. Китай и Центральная Азия: асимметрии экономического взаимодействия // Евразия: современные проблемы развития / Отв. ред. А. А. Рогожин. — М.: ИМЭМО РАНЕИ, 2005. — С. 81–84.

6. Белокреницкий В. Я. Энергетическая безопасность Северо-Восточной Азии: проблема террористических и нерегиональных политических рисков // Энергетическое измерение международных отношений и безопасности в Восточной Азии / Под общ. ред. и рук. чл.-кор. РАНЕИ А. В. Торкунова. — М.: МГИМО — Университет, 2007. — С. 517–536.

7. Port of Singapore to Operate Pakistan's Gwadar Port // Xinhua, People's Daily. — 26.12.2006; Singapore to Run Gwadar Port Management // The News International. — 2007. — January 11.

8. Moleki A. Iran and China: Dialogue on Energy / Harvard University. — 2006. — May 15. URL: <http://www.bcsia.ksg.harvard.edu>, PDF Format. — P. 30.

9. Pakistan, India will Resist Pressure: Iran; Gas Pipeline Project // Dawn. — 2005. — September 30; IPI Deal Close, Says Aziz // Dawn. — 2007. — February 19.

10. Song Yann-huei. Unated States and Territorial Disputes in the South China Sea: a Studi of Ocean Law anad Politics / Yann-hueiSong // Maryland Series in Contemporary Asian Studies. — Number 1? 2002 (168). — 321 p.

11. Китай в мировой политике ОТИ. РСД-спст А. Д. Воскресенский. — М.: РОССПЕН, 2001.

12. United Nations General Assembly Resolutions 3129 (XXVIII), 1973, 13 December; 3281, (XXIX), 1974, 12 December.

13. Клименко Б. М. Государственная территория. — М., 1974. — С. 82, 83.

14. Ульянов В., Дьячкова Е. Трансграничные месторождения: проблемы правового регулирования // Нефть, Газ и Право. — 1999. — № 4 (28);

15. Ульянов В., Дьячкова Е. Юнитизация. Форма сотрудничества при освоении трансграничных ресурсов нефти и газа // Нефть России. — 1998. — № 10–11.

16. Кокин В. Н. Недропользование: теоретико-правовой анализ. — М., 2005. — С. 71–73. 15. UNCLOS, The 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea, Article 76.

17. Гуго Гроций. О праве войны и мира. — М.: Гос. изд-во юрид. л-ры. — 1956.

18. Барсегов Ю. Г. Территория в международном праве. — М., 1958. — С. 156–180; Волова Л. И. Международно-правовой принцип территориальной неприкосновенности и нерушимость границ европейских государств. СЕМП 1974. — М., 1976. — С. 126–138.

Сучасні підходи до безпеки, в тому числі трансрегіональної, вимагають участі в багатьох процесах, у тому числі енергетичних. Метою політики має бути використання найрізноманітніших інтернаціональних мереж для участі у процесах

обміну сировиною, енергією, капіталом. Очікується й подальше зростання ролі транзиту, що зумовлено зростанням споживання енергоресурсів. Процес розвитку енерготранспортної інфраструктури пов'язаний з питаннями енергетичної безпеки і впливом через геополітичні чинники на сценарії регіонального розвитку. Як свідчить гео економічна практика, вибір маршрутів транспортування енергетичних ресурсів визначається розстановкою сил у світовій боротьбі за лідерство. Особливо гостро ці процеси відбуваються в контексті реалізації проекту "Великої Азії", де зіштовхуються інтереси США, РФ, КНР, Індії, Ірану, Пакистану, країн Перської затоки.

Современные подходы к безопасности, в том числе трансрегиональной, требуют участия во многих процессах, в том числе энергетических. Целью политики становится использование разных интернациональных сетей для участия в процессах обмена сырьем, энергией, капиталом. Ожидается дальнейшее увеличение роли транзита, что обусловлено увеличением потребления энергоресурсов. Процесс развития энерготранспортной инфраструктуры связан с вопросами энергетической безопасности и влиянием посредством геополитического фактора на сценарии регионального развития. Геоэкономическая практика свидетельствует, что выбор маршрутов транспортирования энергоресурсов определяется расстановкой сил в мировой борьбе за лидерство. Особенно остро эти процессы проходят в контексте реализации проекта "Большая Азия", в котором сталкиваются интересы США, РФ, КНР, Индии, Ирана, Пакистана, стран Персидского залива.

Modern approaches to safety, including transregional, demand participation in many processes, including mineral resources and electricity. Use of different international networks for participation in processes of an exchange by raw materials, energy, financial tools becomes the policy purpose. The further increase of transit's function because of power resources' consumption is expected. Process of mineral resources transportation infrastructure development is connected with questions of power safety and Influence by means of the geopolitical factor on the scenario regional development. Geo-economics practice testifies that the choice of routes of mineral resources' transportation is defined by alignment of forces in world struggle for leadership. Especially sharply these processes pass in a context of the project "Big Asia" realization in which interests of the USA, the Russian Federation, the Peoples Republic of China, India, Iran, Pakistan, the gulf countries face.

Надійшла 21 жовтня 2010 р.

СУЧАСНА ГЕОПОЛІТИКА ЯК НАУКА

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 4(27), с. 18–23

Сформульовано визначення геополітики, її об'єкта та предмета досліджень. Запропоновано перспективну структуру наукової геополітики, виявлено її зв'язки з іншими міждисциплінарними науками. Проведено розмежування геополітики і політичної географії.

За сучасних умов глобалізації зростає ступінь взаємозалежності держав у політичному, економічному, соціальному, культурному та інших аспектах. Реальні міжнародні відносини будуються, як і в минулому, переважно на основі жорсткої міждержавної конкуренції у різних сферах. Посилюється політичне й економічне протиборство між різноманітними акторами міжнародних відносин. Тому дослідження сучасної геопросторової політичної організації світу і прогнозування її змін у майбутньому є дуже важливим завданням сучасної науки як з теоретико-пізнавальної, так і прикладної точки зору. Саме геополітика є тією науковою дисципліною, яка у взаємодії з іншими науками має аналізувати розвиток політичної організації світу, просторові аспекти взаємодії між державами, роль на світовій арені недержавних політичних акторів, виявляти основні тенденції геопросторового розвитку світових політичних процесів.

Розкриття сутності геополітики, визначення її об'єкта і предмета досліджень залишаються актуальними проблемами наукових досліджень. Погляди вчених різних шкіл та напрямів на ці питання суттєво відрізняються.

Визначимо геополітику як наукову дисципліну, дамо формулювання її об'єкта та предмета досліджень, виявимо основні структурні складові, проаналізуємо взаємозв'язки геополітики з іншими міждисциплінарними науками та політичною географією.

Термін “геополітика” вперше запропонував шведський учений і політик Р. Челлен, а в своїй головній праці “Держава як форма життя” (1916) розробив наукові засади геополітики — вчення про державу як географічний організм, що роз-

вивається у певному просторі [4]. Навіть досі питання щодо існування такої науки, як геополітика, залишається дискусійним.

Нині існує дуже багато визначень геополітики — понад 300. У цілому виділяють такі основні підходи до визначення сутності геополітики.

По-перше, під геополітикою розуміють світоглядну, ідеологічну доктрину, яка обґрунтовує експансіоністський чи оборонний напрям зовнішньої політики держави її національними інтересами в географічному просторі. Геополітична доктрина (за поширеним визначенням) — це узагальнена система провідних поглядів і керівних принципів стратегії держави у світовому геополітичному просторі, у регіоні та щодо найближчих сусідів. Прихильник цього підходу О. Г. Дугін трактує геополітику насамперед як ідеологію — науку про владу і для влади [4].

По-друге, геополітикою називають політику держави в географічному просторі. Прибічники цього, по суті прикладного підходу, приділяють особливу увагу зовнішній геополітиці — розробці та здійсненню стратегічних напрямів зовнішньої політики держави у світовому геопросторі на різних ієрархічних рівнях. На внутрішньодержавному рівні розробляється і впроваджується внутрішня геополітика як практична політика держави щодо своїх окремих територій (регіонів).

По-третє, існує розуміння геополітики як міждисциплінарної науки зі своїми об'єктом, предметом і методологією досліджень, яка вивчає залежність міжнародних відносин і розвитку держав і народів від умов географічного простору [5]. На думку російського вченого К. В. Плешакова, геополітика має бути визначена не лише як об'єктивна залежність зовнішньої політики тієї

або іншої держави від її географічного місцеположення, а й як об'єктивна залежність суб'єкта міжнародних відносин від сукупності матеріальних факторів, що дають йому можливість здійснювати контроль над простором [7].

У багатьох визначеннях геополітики підкреслюється така її сутнісна ознака, як вивчення взаємозв'язків політики держави з природними, економічними, соціальними, культурними та іншими факторами. Зокрема, Ю. В. Тихонравов вважає, що геополітика — це наука, яка вивчає закономірності взаємодії політики із системою не політичних факторів, які формують географічне середовище [8].

У літературі зустрічається також багато трактувань геополітики з ухилом на функціональний аспект у сфері зовнішньої політики і міжнародних відносин. Наприклад, М. О. Нартов визначає геополітику як науку, систему знань про контроль над простором [5].

На думку К. С. Гаджиева, геополітика вивчає основоположні структури та суб'єкти, глобальні чи стратегічні напрями, найважливіші закономірності та принципи життєдіяльності, функціонування й еволюції сучасного світового співтовариства [1]. За поширеним в українській науці поглядом, геополітика як наука є системою і сукупністю знань про організацію гегемонії та контролю влади над простором [2].

Хоча геополітика і відносно молода наука, вона вже традиційно вивчає конкретно-історичні форми впливу географічних особливостей розташування країни чи групи держав на локальні, регіональні й глобальні міжнародні процеси, а також зовнішню політику певних держав.

Вважаємо, що **геополітика** є *міждисциплінарною наукою, яка вивчає процеси виникнення, трансформації, функціонування і взаємодії геопросторових політичних систем різних ієрархічних рівнів і розробляє прогнози їх розвитку. Геопросторова політична система, на нашу думку, є сукупністю взаємопов'язаних і взаємодіючих у межах певного геопростору підсистем і компонентів політичної сфери суспільства.*

До головних джерел геополітики відносять, насамперед, географічний детермінізм — вчення, згідно з яким розвиток людського суспільства цілком (або переважно) визначається фізико-географічними факторами (передусім географічним положенням, рельєфом, кліматом, внутрішніми водами, ґрунтами тощо). Це вчення виникло ще в античну добу, а згодом, у Новий час, збагатившись новими ідеями, заклало науковий фундамент гео-

політики. На розвиток геополітичної науки також вплинули воєнно-стратегічні та цивілізаційні теорії, здобутки політичної географії, політології, соціології.

До визначення *об'єкта* геополітики існують різні підходи залежно від авторських поглядів на сутність геополітики.

Наприклад, українські вчені Я. Олійник та А. Степаненко вважають, що об'єктом геополітики є *геополітична сфера* — інтегральна, матрична сукупність суспільних інституцій, політичних відносин, діяльності і свідомості, а також геополітичного простору, які впливають на процеси управління, напрями розвитку суспільства [6]. Щодо *геополітичного простору*, то його можна визначити як протяжність та “глибину” політичної діяльності, середовище виникнення, розвитку й існування політичних феноменів, їх взаємодії, співвідношення, взаємного розташування тощо. Геополітика традиційно вивчає простір як безпосередню політичну силу. Геополітичний простір або політичний геопростір (вважатимемо їх тотожними) виступає як підсистема інтегрального геопростору, до складу якого входять ще й фізичний (природний), економічний та соціальний геопростори (окремі вчені пропонують виділяти також культурний та інформаційний геопростори). Усі підсистеми й компоненти інтегрального геопростору тісно пов'язані функціональними взаємозв'язками і взаємодіють між собою.

Геополітичний простір можна уявити собі як сукупність взаємодіючих між собою геопросторових політичних систем різних ієрархічних рівнів. Отже, конкретними об'єктами дослідження в геополітиці виступають геопросторові політичні системи: глобальна геополітична система, геополітичні макрорегіони, регіони та субрегіони світу, блоки держав, окремі держави, “полюси” або “центри” сили (військової, політичної, економічної), геополітичні “лінії”, “осі”, “вузли”, вогнища та ареали поширення воєнно-політичних конфліктів, внутрішньодержавні геополітичні регіони тощо.

До *предмета* дослідження геополітики належить широке коло питань: закономірності виникнення, трансформації і сучасного функціонування світової геополітичної системи; просторові аспекти розвитку систем міжнародних відносин у минулому; чинники, що впливають на трансформації сучасної системи міжнародних відносин; формування і розвиток геополітичних регіонів різних ієрархічних рівнів; використання державами світу геопросторових факторів при визначенні

й досягненні своїх геополітичних цілей; проблеми територіального розвитку держав, просторові аспекти їх взаємодії на міжнародній арені; вплив географічних факторів на зовнішню та внутрішню політику держав; внутрішньодержавні територіальні політичні процеси, взаємодії політичних сил; просторові аспекти виникнення, ескалації, врегулювання війн і локальних воєнно-політичних конфліктів тощо.

Слід виокремити такі основні ієрархічні рівні геопросторових політичних систем і, відповідно, геопросторової політичної організації суспільства:

- світ у цілому;
- регіони світу (у свою чергу різних рівнів), угруповання (блоки) держав;
- окремі держави;
- внутрішньодержавні регіони;
- локальні райони, специфічні в політичному відношенні окремі місцевості, населені пункти.

Існують різні підходи до розуміння структури геополітики, залежно від трактування її сутності, об'єкта та предмета дослідження. Багатьма вченими у складі науки виділяються два головні розділи:

1. Геополітика *“фундаментальна”*, що вивчає теоретичні питання розвитку геополітичного простору планети, закономірності взаємодії держав та інших геополітичних об'єктів між собою, залежності розвитку геополітичних систем від факторів географічного середовища тощо.
2. Геополітика *прикладна*, що виробляє принципові рекомендації щодо генеральної лінії поведінки держав чи їхніх груп на світовій арені, а також щодо внутрішньої політики держави в окремих її регіонах тощо.

Геополітику також можуть поділяти на доктринально-нормативну і оціночно-концептуальну.

При аналізі геополітики окремої держави вважають за доцільне виділяти *зовнішню* (формулювання стратегічних напрямів оптимальної зовнішньої політики держави, розробка тактичних прийомів проведення політики, спрямованої на забезпечення національної безпеки і задоволення геополітичних інтересів держави тощо) та *внутрішню* геополітику (вироблення стратегічних засад ефективної регіональної політики, вивчення просторових аспектів взаємодії політичних партій і рухів, етнічних, релігійних спільнот тощо).

Окремо виділяють *геостратегію* як напрям наукової геополітики, що займається розробкою

довгострокових стратегічних цілей, напрямів і принципів зовнішньої політики держави у світовому геопросторі. З прикладної точки зору під геостратегією розуміють сукупність провідних напрямів зовнішньої політики держави на міжнародній арені.

Перспективним напрямом досліджень нині вважається *цивілізаційна геополітика*, що досліджує насамперед культурно-цивілізаційні коди та їх вплив на геополітику відповідних держав. Під цивілізаційними (культурно-цивілізаційними) кодами зазвичай розуміють сукупність стійких культурних, етнічних і релігійних та інших соціокультурних ознак, притаманних населенню певної цивілізації, які великою мірою визначають особливості політичного, економічного, соціального життя і зовнішньої політики держав певної цивілізації [3].

Пропонується така структура геополітики, як міждисциплінарної наукової дисципліни (при цьому слід зазначити, що серед вчених існують великі розбіжності в трактуванні структури геополітики, і окремі структурні складові геополітики перебувають лише в стадії свого формування):

I. Загальні геополітичні дисципліни.

Загальна теорія геополітики вивчає й аналізує основні теорії, концепції, гіпотези, закони геополітики, розробляє й удосконалює наукову термінологію. Виробляються також нові методологічні принципи і комплекси методів геополітичних досліджень.

Історична геополітика, що виникла на стику історії й геополітики, покликана займатися дослідженням історичних аспектів формування і розвитку геопросторової політичної структури світу, геополітичних регіонів, взаємодії держав тощо. Нині історична геополітика представлена насамперед численними працями, присвяченими вивченню в історичній ретроспективі просторового розвитку окремих держав, їх стратегій у географічному просторі, векторів зовнішньої політики тощо.

II. “Галузеві” геополітичні дисципліни. Наукові дисципліни другого блоку мають своїм завданням дослідження функціонування і взаємодії окремих компонентів (або їх сполучень) у геопросторових політичних системах різних ієрархічних рангів. Більшість “галузевих” геополітичних дисциплін переживають нині період свого становлення, розробляється методологія досліджень, створюється термінологія. До них належать, зокрема:

- *“природна” геополітика*, що досліджує вплив фізико-географічного положення,

природних умов та ресурсів держав світу на їх внутрішню та зовнішню політику, особливості політики держав щодо здобуття та утримання контролю над різноманітними природними ресурсами;

- *військова геополітика*, яка вивчає вплив військових потенціалів держав на їх зовнішню політику, просторові аспекти взаємодії держав світу у військовій сфері, утворення і взаємодію військово-політичних угруповань на міжнародній арені тощо; досліджуються також геопросторові моменти воєнних доктрин і стратегій держав світу, вплив геополітики держав на виникнення і перебіг війн, особливості ведення воєнних дій в умовах різних географічних просторів, а також територіальні аспекти виникнення і розвитку локальних воєнно-політичних конфліктів;
- *соціальна геополітика* (соціогеополітика), що виявляє вплив просторових соціальних структур та процесів у державах світу на їх політику у внутрішньому геопросторі та на міжнародній арені, вивчає особливості державної геополітики щодо окремих соціальних спільнот тощо;
- *демографічна геополітика* (демогеополітика), яка досліджує вплив демографічної ситуації в державі на її зовнішню та внутрішню геополітику, особливості державної геополітики щодо територіальних спільнот населення в різних країнах світу тощо;
- *етнічна геополітика* (етногеополітика), що вивчає просторові політичні взаємовідносини держав, міжнародних організацій, політичних партій, рухів з етнічними спільнотами, а також етнічних спільнот між собою, зумовлених сукупним впливом геопросторових факторів;
- *релігійна геополітика*, яка досліджує дію релігійних чинників на формування ідейних засад геополітики держави, її геостратегію, аналізує просторові аспекти політичної діяльності на міжнародній арені транснаціональних релігійних акторів тощо;
- *електоральна геополітика*, що досліджує вплив електоральних процесів на зовнішню політику держави, особливості внутрішньої політики держав світу щодо організації та проведення виборів в окремих регіонах тощо;
- *геополітика політичних партій і рухів*, яка вивчає стратегію й тактику окремих полі-

тичних сил, насамперед у внутрішньополітичному житті держав, а також на міжнародній арені.

III. Комплексні геополітичні дисципліни. Дисципліни даного блоку досліджують насамперед геопросторові політичні системи різних рівнів, процеси взаємодії геополітичних акторів у їх межах, а також систем між собою. До них належать:

- *глобальна (світова) геополітика*;
- *геополітичне регіоназнавство* (на наддержавному рівні);
- *державна (етатична) геополітика*;
- *внутрішньодержавне геополітичне регіоназнавство*;
- *геополітика Світового океану* (а також комплексні геополітичні дослідження окремих акваторій).

IV. Прикладні геополітичні дисципліни. Дисципліни четвертого блоку лише формуються, проте очевидно є їх корисність для розвитку суспільства.

Аналітична геополітика проводить аналіз геополітичних процесів на міжнародній арені, основоположних факторів, що впливають на зовнішню політику держав та інших акторів у світовому геополітичному просторі.

“Конструктивна” геополітика розробляє рекомендації щодо стратегії зовнішньої політики держави на різних ієрархічних рівнях геополітичної організації світу (у такому випадку вона фактично виступає як геостратегія). Для забезпечення потреб внутрішньої геополітики особливо важливим є вироблення науково обґрунтованих заходів регіональної політики.

Прогностична геополітика розробляє найімовірніші сценарії дій на міжнародній арені провідних геополітичних акторів, виявляє тенденції у розвитку зовнішньої політики держав, їх взаємодії тощо.

Із “стикових” міждисциплінарних наук перспективною нині є *геоекономіка*, що досліджує геопросторові економічні системи різних рівнів, процеси їх взаємодії всередині держав та на міжнародній арені.

На стику геополітики з геоекологією формується *політична геоекологія*, що досліджує політичні аспекти просторових процесів взаємодії між суспільством і природою на різних ієрархічних рівнях, вплив політичних процесів на геоекологічну ситуацію в окремих країнах і регіонах тощо.

Пропонується також виокремлення *політичної геокультурології*, що має досліджувати вплив різноманітних географічних факторів на формуван-

ня політичної культури населення територіально-політичних систем, просторові процеси розвитку політичної культури окремих соціальних, етнічних, релігійних груп, їх взаємодії в державах і регіонах.

Геополітика як наука пройшла відносно короткий, проте сповнений драматичних подій шлях. До того ж, геополітичні ідеї виникали ще в давні часи, розвивалися, взаємодіяли, змінювалися іншими тощо. Тому така наукова дисципліна, як *історія геополітики*, цілком має право на існування.

Особливо органічно геополітика споріднена з політичною географією. Як і геополітика, політична географія знаходиться на стику географічних і політичних наук. Тому виникає питання щодо їх розмежування. Ще німецький класик геополітики і політичної географії К. Хаусхофер зазначав, що “політична географія розглядає державу з погляду простору, а геополітика — простір з погляду держави” [9]. Згідно з сучасною інтерпретацією такого підходу політична географія вивчає територіальні політичні системи (у тому числі держави) як насамперед географічні утворення, а геополітика вивчає держави та їх системи як утворення політичні. Політична географія як наука головну увагу акцентує на вивченні географічного середовища та його впливу на політику держави, а геополітика як наука — на активному використанні політикою факторів фізичного середовища і впливу на нього в інтересах воєнно-політичної, економічної та екологічної безпеки держави.

Переважає більшість конкретних об’єктів досліджень геополітики і політичної географії ті ж самі — геопросторові політичні системи різних ієрархічних рівнів. Однак політична географія не вивчає геополітичні “осі”, “лінії”, “дуги”, “трикутники” тощо. Суттєво різняться предметні сфери цих наук. Політична географія зосереджує увагу насамперед на дослідженні геопросторової організації політичного життя суспільства, просторових структур політичних сил, взаємозв’язків між компонентами геопросторових політичних

систем тощо. Геополітика ж досліджує насамперед функціонування світової геополітичної системи, тенденції її розвитку, процеси взаємодії держав та інших геополітичних сил на міжнародній арені, просторові аспекти зовнішньої та внутрішньої політики держав тощо. Тому вважаємо доцільним погодитися з думкою українського вченого О. І. Шаблія, що політична географія у своєму предметі має головним просторовий аспект, а геополітика — функціональний (діяльнісний) [10]. Щодо генетичного підходу, то він, на нашу думку, притаманний як геополітичним, так і політико-географічним дослідженням.

Отже, геополітика як наука має багато спільних об’єктів з політичною географією, проте володіє власним широким предметним полем для досліджень. Триває подальший розвиток наукової геополітики, її методологічних засад, формування нових структурних складових.

Література

1. Гаджиев К. С. Введение в геополитику: Учебник. — М.: Логос, 2003. — 432 с.
2. *Геополітика*: Підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. — К.: МАУП, 2004. — 296 с.
3. Дєргачєв В. А. Геополитика: Учебник. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. — 526 с.
4. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. — М.: Арктогея-центр, 1999. — 928 с.
5. Нартов Н. А., Нартов В. Н. Геополитика: Учебник. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2007. — 527 с.
6. Олійник Я., Степаненко А. Науковий статус геополітики // Україна та глобальні процеси: географічний вимір: Зб. наук. Праць: В 3 т. — К., Луцьк, 2000. — Т. 3. — С. 121–125.
7. Плєшаков К. В. Геополітика в світє глобальних перемєн // *Международ. жизнь.* — 1994. — № 10. — С. 30–39.
8. Тихонравов Ю. В. Геополитика: Учеб. пособие. — М.: Инфра-М, 2000. — 269 с.
9. Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет / Пер. с нем. — М.: Мысль, 2001. — 426 с.
10. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. — Львів: ЛНУ, 2001. — 744 с.

Геополітика є міждисциплінарною наукою, що вивчає процеси виникнення, трансформації, функціонування і взаємодії геопросторових політичних систем різних ієрархічних рівнів і розробляє прогнози їх розвитку. У структурі геополітики пропонується виокремлювати загальні, “галузеві”, комплексні та прикладні дисципліни. Геополітика як наука органічно взаємопов’язана з політичною географією.

Геополитика является междисциплинарной наукой, которая изучает процессы возникновения, трансформации, функционирования и взаимодействия геопросторанных политических систем разных иерархических уровней и разраба-

тывает прогнозы их развития. В структуре геополитики предложено выделять общие, "отраслевые", комплексные и прикладные. Геополитика как наука органично взаимосвязана с политической географией.

Geopolitics is an interdisciplinary science which investigates processes of evolvement, transformation, functioning and interaction of geospace political systems of different hierarchical levels and elaborates forecasts of their evolution. The author proposes to distinguish general, "branch", complex and applied disciplines in the structure of geopolitics. Geopolitics as a science is pertinently interlinked with political geography.

Надійшла 22 жовтня 2010 р.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ І ДЕРЖАВІ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 4(27), с. 24–29

Проаналізовано основні теорії (концепції) місцевого самоврядування, зокрема господарську, суспільну, державну, політичну. Розглянуто різноманітні теорії, які покликані допомогти з'ясувати складну, багатоаспектну сутність місцевого самоврядування.

Становлення і розвиток місцевого самоврядування в Україні є предметом спеціального дослідження. Юридична наука розглядає ці питання в курсах “Загальна історія держави і права” та “Історія держави і права України” [14]. Оптимізація діяльності органів місцевого самоврядування є важливим напрямом розвитку сучасної української державності. Триває пошук форм державного правління та устрою, які б втілювали і сполучали в собі принципи централізму й місцевого самоврядування. Можливі моделі відшукувались до сьогодні переважно на Заході. Розвиток місцевого самоврядування — важливий напрям на шляху демократизації сучасного українського суспільства, вдосконалення його громадянської самоорганізації та модернізації. Забезпечуючи поступ у цьому напрямі, варто звернути увагу на історичний досвід у справі місцевого самоврядування в Україні в цілому.

Місцеве самоврядування як самостійне явище громадського життя й інститут громадянського суспільства зародилося в далекій давнині. Воно існувало як обцинне самоврядування ще до державно-організаційного суспільства, пройшло етапи античного світу, середніх віків і Нового часу. Починаючи з кінця XVIII ст., і особливо в XIX ст., місцеве самоврядування стає постійним об'єктом теоретичного наукового осмислення, активно використовується при проведенні політичних, адміністративних і правових реформ.

Досліджувана проблема є складовою плану науково-дослідної роботи Луганського інституту МАУП, а також ґрунтується на основних поло-

женнях Конституції України, Всесвітньої Декларації про місцеве самоврядування від 26 вересня 1985 р.; Європейської хартії місцевого самоврядування, ратифікованою Верховною Радою України 15 липня 1997 р., Європейською декларацією прав міст від 18 березня 1992 р., та інших нормативних актах.

Проаналізуємо теоретичні основи становлення місцевого самоврядування в українському суспільстві й державі.

Концептуальне осмислення самоврядних традицій і рис в українському світосприйнятті було притаманне вітчизняній історичній думці середини XIX — початку XX ст. Воно знайшло вияв в історичній концепції М. І. Костомарова про “давнє федералістичне начало” Київської Русі [16], “общинної концепції” української історії В. Б. Антоновича [2].

В політичному контексті розглядали цю проблему М. П. Драгоманов і М. С. Грушевський [15]. М. П. Драгоманов уперше поставив проблему поєднання і взаємореалізації місцевого самоврядування й політичної свободи суспільства та особистості, розв'язання якої в Наддніпрянській Україні вбачав у втіленні ідеї обласної автономії. М. С. Грушевський розглядав місцеве самоврядування як важливий чинник демократизації суспільства. Проте, будучи, як і його попередник, прихильником федералістичної концепції, вважав наріжним принцип автономії національних територій. Зазначена проблема має не тільки суспільну, а й наукову актуальність. Втім, у дореволюційний період історія місцевого самоврядуван-

ня тільки-но почала вивчатися, а за радянської доби дослідження цієї проблематики було згорнуто через теоретико-методологічний стереотип про органи самоврядних царських часів як “п’яте колесо” в системі російського управління, яке не могло змінити основ суспільного устрою.

У тіні залишається і той факт, що в Україні протягом століть ефективно діяли різноманітні системи місцевого самоврядування, у тому числі в такій формі, як земство, що відбило специфіку української дійсності. Воно з’явилося в період гігантського суспільно-політичного перелому, в умовах, коли країна робила вирішальний поворот від феодалізму до капіталізму. Крок убік буржуазної монархії неминуче мав спричинити реорганізацію старої системи місцевого самоврядування, її децентралізацію. Говорячи мовою ліберальної публіцистики минулого століття, земства стали цитаделлю опозиції, колискою конституції, плацдармом парламентаризму, а земський ліберальний рух зіграв не останню роль в українському визвольному русі. І це при тому, що земства юридично не були наділені політичними функціями.

В останні роки в Україні став відроджуватись інтерес до земської системи самоврядування. У ряді видань були опубліковані обіги із закликом відновити земський рух, організувати земства й земляцтва, об’єднавши їх у Земський собор. Деякі публіцисти і суспільні діячі, наприклад К. Ф. Шеремет [20], вважають, що це дасть змогу об’єднатися, використати свої здібності, волю й можливості для боротьби із чужими й далекими ідеями, знайти свій шлях в історії. Разом із тим земство було не настільки простим явищем. Маємо за мету показати позитивні й негативні риси історії і передісторії місцевого самоврядування в Україні.

Місцеве самоврядування в нашій країні має глибоке коріння, яке сягає додержавних утворень східних слов’ян з їхнім патріархальним самоврядуванням. Це колективістські відносини членів перших громад, колективна власність на засоби виробництва, житло й те, що формувало уклад їхнього життя, певні норми самоврядування. За цих умов суб’єктом місцевого самоврядування виступали рід і плем’я. За своїм характером це було общинне самоврядування, основою якого були виробничі й територіальні фактори. Розкриваючи виробничо-територіальний характер громад, Б. Н. Чичерін підкреслював їхню корпоративну сутність, зазначав, що, з одного боку, існували територіальні громади — кінці, вулиці, з другого боку — станові союзи: ремісничі цехи, купецькі гільдії, товариства [13].

В Давній Русі (дохристиянський період) визначилися загальні контури місцевого самоврядування, його основи, форми, ознаки, деякі параметри взаємин із центральною владою (старші міста, князі). Відносно даного періоду визначається місцеве самоврядування як особиста участь народу в місцевому внутрішньому керуванні, організованому на рівні громад, вулиць, частин міста, пригородів, що базуються на основі власного виробництва, власності, виборності посадових осіб, залежності від рішень центральної представницької влади з певного кола питань, самостійності у вирішенні завдань місцевого значення.

Відповідно до теорії неолітичної революції, — однієї з концепцій походження й сутності держави і права, — самоврядування вже в первісні часи стало здобувати ієрархічний структурований характер. Значні зміни в політичній і соціально-економічній сферах привели до організаційного формування таких інститутів самоврядування, як вождь, рада старійшин, віче. Територіальною основою самоврядування була переважно вервь — сільська громада, про яку згадує Руська Правда — найдавніший пам’ятник права [12]. Руські літописи відзначають традиції вічових зборів у найдавніших містах. Вічовий лад для багатьох представників інтелігенції другої половини XIX в. був ідеалом демократії. Усі існуючі тоді органи — посадники, тисяцькі, владики, боярська рада — надіялися повноваженнями за рішенням віче, зверталися до віче за утвердженням найважливіших справ і могли бути відсторонені від влади волею віче. Жителі міста були політично активні й реально причетні до керування. Вічова структура відповідала структурі адміністративно-територіального поділу і перебувала у певній підпорядкованості.

Розкриваючи питання про співвідношення місцевого самоврядування з державою того періоду, В. П. Безобразів звертає увагу на те, що місцеве общинне самоврядування можна розглядати сукупно із загальним організмом усього державного механізму керування, до складу якого воно входило як органічна частина єдиного цілого [3].

Інший дослідник В. І. Андріяш указує на те, що “громада утримувала себе, не змішувалася з державою, хоча визнавала її необхідність” [1].

Історично першою наукове обґрунтування отримала теорія вільної громади (теорія природних прав громади, або громадівська теорія), основні положення якої були сформульовані маркізом д’Аргенсоном та Гійомом Туре в переддень Французької революції кінця XVIII ст. і знайшли свій

юридичний вияв у Законі від 14 грудня 1789 р. Пізніше їх було зведено в другому звіті конституційного відділу щодо законопроекту про реформу місцевого управління в Національних зборах Франції 1790 р.

В основу теорії вільної громади було покладено положення про четверту владу в державі, яка, однак, не належить самій державі [11], тобто це окрема громадська влада — “*pouvoir municipal*”.

Іншими словами, теорія вільної громади базувалася на ідеї природного права, недержавної природи місцевого самоврядування. Вона виходила з того, що право територіальної громади (звичайно, територіальної громади лише “природної” територіальної одиниці, такої, що утворилася природним способом) самостійно вирішувати свої справи має такий самий природний і невідчужуваний характер, як і права та свободи людини. Згідно із цим територіальна громада визнавалася незалежною від держави органічною корпорацією, яка склалася природним способом, відповідно, її право на місцеве самоврядування виводиться із природи територіальної громади (належить громаді за її природою або дарується Творцем). Отже, місцеве самоврядування, згідно із цією теорією, є автономним щодо державної влади, публічна влада — влада територіальної громади.

За теорією вільної громади основні засади організації місцевого самоврядування зводяться до такого:

- а) суб'єктом права на місцеве самоврядування визнаються лише громади “природних” територіальних одиниць, тобто територіальних одиниць, що утворилися природним способом: село, селище, місто (поселення). Інші територіальні одиниці мають штучне походження, вони виникли в процесі районування території держави на підставі відповідних рішень органів державної влади, тому відповідні територіальні спільноти мають державне походження і не можуть посилалися на природний характер свого права на самоврядування;
- б) органи місцевого самоврядування обираються членами громади;
- в) питання, віднесені до відання місцевого самоврядування, поділяються на самоврядні й такі, що передоручені органам громади державою;
- г) місцеві справи (тобто самоврядні) мають іншу, ніж державні справи, природу;
- д) органи місцевого самоврядування є органами відповідної територіальної громади і не

входять до системи органів державної влади;

- є) органи державної влади не мають права втручатись у вирішення самоврядних питань, їхня функція зводиться лише до адміністративного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування.

Найважливіші положення теорії вільної громади було втілено в Законі від 14 грудня 1789 р., згідно з яким муніципальна організація передбачала утворення представницького — муніципальні збори (*deliberation*) і виконавчо-розпорядчого — муніципальна адміністрація (*action*) органів, які очолював мер — вища посадова особа громади.

Цікаво (з огляду на сучасний стан правової регламентації місцевого самоврядування в Україні), що Закон від 14 грудня 1789 р. здійснив уніфікацію муніципального устрою — всі без винятку громади (як невеликі сільські, так і великі міські) отримали однакову муніципальну організацію під назвою “*municipalite*” і, як наслідок, однакові повноваження. Це дуже нагадує ситуацію в сучасній Україні, де згідно із Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні” муніципальна організація також повністю уніфікована.

Законодавче втілення теорії вільної громади проіснувало у Франції недовго. Так, уже Законом від 28 лютого VIII року (17 лютого 1800 р.) Наполеоном було запроваджено префектуральну комунальну систему, що передбачала повну залежність громади від центральної влади [10]. Зокрема, були значно розширені повноваження мера (він набував статусу державного службовця) та виконавчо-розпорядчого органу, які підпорядковувалися префектові — представникові центральної влади, громадське майно передавалося в державну власність, скасовувався поділ повноважень на самоврядні та делеговані тощо.

Тим часом громадська теорія поширилася в інших країнах. Так, на конституційному рівні її положення знайшли відображення в Конституції Бельгії 1831 р. [8]. Ця Конституція містила окрему статтю, присвячену громадському управлінню, і поряд із законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади визнавала четверту гілку — муніципальну, що мала особливу “громадівську” природу.

Великий вплив ця теорія мала й у Німеччині. Зокрема, з ініціативи пруського міністра барона фон Штейна 19 листопада 1808 р. було прийнято “Пруське укладання про статuti міст”, основні положення якого зводилися до такого.

1. З метою децентралізації влади створюються органи місцевого самоврядування.

2. До відання місцевого самоврядування відносяться місцеві справи (самоврядні повноваження) та виконання окремих доручень державної влади (делеговані повноваження).

3. Система міського самоврядування охоплює:

- міську раду, що обирається на прямих виборах таємним голосуванням;
- магістрат — колегіальний виконавчий орган, що обирається міською радою у складі бургомистра, скарбника та членів магістрату. При цьому частина членів магістрату працює на громадських засадах (почесні члени), тоді як інші є професійними службовцями. Крім того, члени магістрату не могли одночасно бути депутатами міської ради;
- бургомистра — голову представницького та виконавчого органу;

4. Право обирати депутатів міської ради надавалося лише тим жителям міста, які мали нерухомість на його території.

5. Державний нагляд за діяльністю громад було зведено до мінімуму. Отже, муніципальна реформа фон Штейна в Пруссії сприяла становленню територіальної громади як основного суб'єкта місцевого самоврядування і привела до суттєвої децентралізації влади [6].

Водночас реалії політичного життя переважної більшості європейських країн першої половини XIX ст., зокрема і самої Франції, не відповідали ідеям теорії вільної громади. У суспільній свідомості ще превалювали нейтралістські підходи до організації публічної влади, притаманні абсолютистській державі, що знайшло свій вияв як у законодавстві про місцеву владу, так і в змісті наукових доктрин місцевого самоврядування.

Зміни у правовому статусі місцевої влади зумовили появу нової громадсько-господарської теорії місцевого самоврядування. Її основні положення збігаються з концептуальними положеннями теорії вільної громади, однак на перший план висувається не природний характер прав територіальної громади, а недержавна, переважно господарська, природа діяльності органів місцевого самоврядування. Ця теорія не набула значного поширення, оскільки вона не могла пояснити публічно-правового характеру багатьох функцій, здійснюваних органами місцевого самоврядування.

Так, практика управління на місцевому рівні однозначно свідчить, що органи місцевого само-

врядування здійснюють функції як приватно-правового, так і публічно-правового характеру, що притаманні органам публічної влади, наприклад, ухвалення загальнообов'язкових рішень, збирання податків тощо. Отже, місцеве самоврядування — це, беззаперечно, публічна влада, основне питання полягає в її природі, тобто який вона має характер — державний чи недержавний. Відповідь на це питання спробувала дати державницька теорія місцевого самоврядування, що набула поширення в середині XIX ст. Її основні положення були розроблені німецькими вченими Лоренцом Штейном і Рудольфом Гнейстом [4].

Державницька теорія розглядала місцеве самоврядування не як автономну форму публічної влади, природне право територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення, а як одну з форм організації місцевого управління, тобто як один зі способів децентралізації державної влади на місцевому рівні. Відповідно, всі повноваження територіальної громади, її органи своїм джерелом мають державну владу.

У рамках державницької теорії сформувалися два напрями; політичний (Р. Гнейст) та юридичний (Л. Штейн), які по-різному визначали відмінність місцевого самоврядування від місцевого управління.

За Р. Гнейстом [5], самостійність місцевого самоврядування має гарантувати виконання обов'язків посадовими особами органів місцевого самоврядування на громадських засадах, що звільняє їх від економічної залежності від держави. При цьому почесні службовці мають походити із заможних класів і платити високі податки.

Л. Штейн вбачав гарантії самостійності місцевого самоврядування в тому, що органи місцевого самоврядування не є органами державної влади, а виступають органами територіальної громади, на які держава покладає здійснення відповідних завдань і функцій державного управління. Тобто, місцеве самоврядування розглядалося Л. Штейном як територіальний колектив, якого наділили статусом юридичної особи та який вступає у правові відносини з державою.

У XX ст. поширилися теорія муніципального дуалізму (дуалізму місцевого самоврядування), що виходить із подвійного характеру муніципальної діяльності — самостійного вирішення місцевих справ і здійснення на місцевому рівні певних державних функцій, та теорія соціального обслуговування, в якій акцентується на здійсненні органами місцевого самоврядування завдань і функ-

цій, пов'язаних з організацією обслуговування населення, наданням соціальних послуг [7].

Основні положення цих теорій зберігають своє значення і сьогодні, їх покладено в основу сучасних поглядів на місцеве самоврядування. При цьому деякі вчені обстоюють громадівську теорію місцевого самоврядування в її класичному вигляді. Більшість вчених на основі аналізу сучасних реалій підкреслюють нерозривний зв'язок місцевого самоврядування з державою, його обумовленість політикою центрального уряду. Німецький вчений Р. Граверт зазначає: “Чим сильніше втягуються місцеві територіальні одиниці в здійснення конституційно-правових принципів соціальної державності, тим більше вони змушені абстрагуватися від місцевих особливостей та слідувати принципам державної політики” [17].

Теза щодо похідного від державної влади характеру місцевого самоврядування обстоюється й сучасним шведським вченим С. Монтіном, який підкреслює, що з точки зору конституції та загальної ієрархії політичних інститутів муніципалітети виступають частиною державної адміністрації, а місцеве самоуправління наділяється своєю компетенцією парламентом і, на підставі цього, здійснює в кінцевому рахунку “делеговану державну владу” [9].

Необхідно підкреслити: сучасна практика становлення та розвитку місцевого самоврядування в різних державах світу показала, що природа місцевого самоврядування не може бути визначена однозначно, зокрема, досить складно виділити власне місцеві справи, які відрізнялися б від загальнодержавних. Функції місцевого самоврядування мають як приватно-правовий, так і публічний характер. Усе це свідчить про те, що місцеве самоврядування одночасно містить елементи як державного, так і громадівського утворення, що відображено в сучасних тлумаченнях цього поняття.

Важливе теоретичне і практичне значення має визначення співвідношення понять “місцеве самоврядування” та “місцеве управління”. Із цього питання в літературі висловлюються різні, часом діаметрально протилежні, погляди. Вчені протиставляють місцеве самоврядування і місцеве управління. Так, якщо під місцевим самоврядуванням розуміють діяльність територіальної громади та її виборних органів в управлінні її справами, то місцеве управління розглядають як управлінську діяльність в адміністративно-територіальній одиниці, яка здійснюється через адміністрацію, що призначається центральними,

або іншими вищими органами державної влади [17], тобто пряме державне управління на місцях.

Висловлюється думка щодо недоцільності протиставлення цих двох понять. При цьому місцеве управління пропонується розглядати як складний механізм, що може включати в себе як місцеву державну адміністрацію, так і органи місцевого самоврядування, виступаючи при цьому складовою державного механізму [19].

Вважаємо, перший підхід точніше відображає природу місцевого самоврядування і дає можливість чітко розмежувати самоврядні функції та повноваження територіальних громад із функціями та повноваженнями державної влади, які реалізуються на регіональному та місцевому рівнях органами виконавчої влади або за дорученням держави органами місцевого самоврядування. В останньому випадку органи місцевого самоврядування підконтрольні відповідним органам виконавчої влади, але це не означає зміни їхньої природи й не може розглядатися як підстава для включення їх до державного механізму. Як родовий, тобто такий, що охоплює поняття місцевого управління та місцевого самоврядування, можна було б використовувати термін “управління на місцях”, маючи на увазі можливість здійснення такого управління із застосуванням різних форм — місцевого самоврядування або прямого державного управління на місцях (місцеве управління).

Зазначені аспекти прояву місцевого самоврядування тією чи іншою мірою, з більшою або меншою повнотою досліджуються в роботах українських учених. Тому, не претендуючи на остаточне визначення сутнісної характеристики місцевого самоврядування, виходячи з комплексної системної оцінки викладеної позиції, можна зробити висновок, що місцеве самоврядування, являючись відносно самостійним інститутом громадянського суспільства, що не входить у систему органів державної влади, займає відособлене місце й виконує власну роль у державно-правовій структурі українського суспільства, забезпечує самостійне вирішення населенням питань місцевого значення, володіння, користування і розпорядження муніципальною власністю. Його участь у завданнях державного будівництва здійснюється у формах безпосередньої і представницької демократії.

Додаткові аргументи для розуміння місцевого самоврядування в тому чи іншому ступені різних характеристик прояву сутності місцевого самоврядування дають аналіз основних теорій

(концепцій) місцевого самоврядування, зокрема господарської, суспільної, державної, політичної. Розглянуті теорії покликані допомогти в з'ясуванні нинішньої складної, багатоаспектної сутності місцевого самоврядування. Політико-правова думка виробила ряд концепцій, що відбивають багатоплановість і складний характер цього соціального інституту. Чи треба сьогодні наголошувати на тому, що самоврядування має розвиватися тільки за якоюсь однією теорією? Практика місцевого управління свідчить, що в житті доводиться діяти на основі синтезу різних теорій. Інакше кажучи, у самоврядуванні мають сполучатися і суспільне, і державне.

Література

1. Андріяш В. І. Євтушенко О. Н. Місцеве самоврядування в політичній системі суспільства // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2007. — Вип. 11. — С. 148–157.
2. Антонович В. Коротка історія Козаччини. — К.: Україна, 2001. — 180 с.
3. Безобразов В. П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть. — СПб., 1882.
4. Гизевус В. Политика местного самоуправления в ФРГ. — К. — 2005. — С. 13.
5. Гнейст Р. История государственных учреждений Англии / Пер. с нем. С. А. Венгерова. — М.: Типография В. Ф. Рихтер, 1885.
6. Граверт Р. Финансовая автономия органов местного самоуправления в ФРГ // Государство и право. — 2002. — С. 96–107.
7. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. — М.: Междунар. отношения, 2006. — 306 с.
8. Евдокимов В. Б., Старцев Я. Ю. Местное управление в зарубежных странах: правовые аспекты. — М.: Спарк, 2001. — 195 с.
9. Емельянов Н. А. Местное самоуправление: международный опыт. — Тула, 2006. — 112 с.
10. Конституционное право зарубежных стран (конспект лекций в схемах). — М.: Приор, 2007. — 315 с.
11. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: В 4 т. / Отв. ред. Б. А. Старшун. Т. 1–2. Общая часть. — М.: Бек, 2006. — Т. 3. — 392 с.
12. Крючков М., Зельницький А., Удовенко П. Историко-правовые аспекты становления і розвитку місцевого самоврядування: світовий та український досвід. — К., 2004. — 420 с.
13. Куликов В. В. Реформа местного самоуправления в России: теория и реальность // Государство и право. — 2007. — С. 41–43.
14. Історія держави та права України / За ред. А. Й. Рогожина. — К., 2007, — Т. 1–2. — 520 с.
15. Старецька Л. І., Томнюк О. Є., Луценко З. М., Юрченко М. М. Місцеве самоврядування: оглядовий курс: Навч. посіб. — К., 2006 — 78 с.
16. Фісун О. До історії кївського самоврядування // К., 2002. — № 4–5. — С. 179–185.
17. Чиркин В. Е. Нетипичные формы правления в современном государстве // Государство и право. — 2004. — С. 142–148.
18. Чиркин В. Е. Государственное управление. Элементарный курс. — М.: Юристъ, 2005. — 210 с.
19. Шабо Ж.-Л. Государственная власть: конституционные пределы и порядок осуществления // Полис. — 2006. — С. 155–165.
20. Шеремет К. Ф. Актуальные проблемы формирования местного самоуправления в Российской Федерации (круглый стол) // Государство и право. — 2004. — № 5. — С. 280–286.

Проаналізовано теоретичні основи становлення місцевого самоврядування в українському суспільстві й державі. Концептуальне осмислення самоврядних традицій і рис в українському світосприйнятті було притаманне вітчизняній історичній думці на всіх етапах розвитку. Основні положення цих теорій зберігають своє значення й сьогодні, їх покладено в основу сучасних поглядів на місцеве самоврядування.

Анализируются теоретические основы становления местного самоуправления в украинском обществе и государстве. Концептуальное осмысление самоуправленческих традиций в украинском мировоззрении было присуще отечественной исторической мысли на всех этапах развития. Основные положения этих теорий сохраняют свое значение и сегодня, они положены в основу современных взглядов на местное самоуправление.

The author analyzes the theoretical bases of local government in the Ukrainian society and state. Conceptual understanding of local government traditions of the Ukrainian outlook was inherent in the domestic historical thought at all stages of development. The main provisions of these theories are saving their importance and today, they form the basis of modern views on local government

Надійшла 23 жовтня 2010 р.

В. Б. НАВРОЦЬКИЙ

Львівський національний університет ім. Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ МИРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАТО

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 4(27), с. 30–35

Розглядаються питання участі НАТО у врегулюванні збройних конфліктів. Визначені правові основи реалізації миротворчої діяльності та проводиться порівняльний аналіз окремих миротворчих місій Північноатлантичного альянсу.

Завершення холодної війни докорінно змінило систему міжнародної безпеки. Із істотним зменшенням імовірності широкомасштабного глобального збройного конфлікту на передній план вийшли конфлікти локального характеру. Такі конфлікти є джерелом нестабільності і напруги в регіоні, викликаючи проблеми біженців, нелегальних мігрантів, трафіку озброєння, проблеми соціально-економічного характеру тощо.

Держави — члени Організації Північноатлантичного договору (НАТО) розглядають збройні конфлікти на периферії євроатлантичного простору як загрозу власній безпеці. Вони все частіше намагаються використати організаційні можливості для врегулювання конфліктів.

Зважаючи на це, миротворчість поступово перетворилася на важливий напрям політики НАТО. Тому дослідження цієї проблеми набуває важливого значення для визначення місця та ролі НАТО у сучасному світі, а також прогнозування її подальшої діяльності. Детальний розгляд та аналіз окремих миротворчих місій НАТО міститься у працях цілої низки зарубіжних дослідників, таких як Д. Акерман, Л. Вентц, Р. Гендріксон, К. Дейл, Д. Локер, П. Сігел та ін. Водночас вітчизняні дослідники здебільшого звертають увагу на цю проблему лише в контексті комплексного аналізу діяльності Північноатлантичного альянсу.

Розглядаючи питання участі та ролі Північноатлантичного альянсу у миротворчих операціях, варто передусім звернути увагу на саме поняття “миротворчість”. Під ним дослідники розуміють широкий спектр неоднорідних завдань, пов’язаних із зовнішнім втручанням у конфлікт з метою його врегулювання [2, 7]. Так, зокрема, у сучасній політичній науці розрізняють такі види

миротворчої діяльності, як превентивна дипломатія (*preventive diplomacy*), встановлення миру (*peacemaking*), підтримання миру (*peacekeeping*), миробудівництво (*peace-building*) та примушення до миру (*peace-enforcement*) [28, 137].

Превентивна дипломатія розглядається як сукупність дипломатичних дій, прийнятих перед початком прогнозованого військового зіткнення з метою усунення протиріч між сторонами [2, 14]. Такі превентивні дії в силу свого визначення є малопомітною діяльністю і в разі успіху часто можуть залишатися непоміченими [26]. Із ескалацією конфлікту їй на зміну приходять діяльність із встановлення миру — дій, спрямованих на примирення ворогуючих сторін дипломатичними засобами, передбаченими Розділом VI (“Мирне вирішення спорів”) Статуту Організації Об’єднаних Націй (переговори, посередництво, примирення, арбітраж, судове слідство тощо) [14].

Під підтриманням миру розуміють небойові військові операції до ескалації конфлікту та після припинення вогню, що проводяться за згодою конфліктуючих сторін і мають на меті розведення військ і сприяння виконанню досягнутих мирних домовленостей [2, 14].

Миробудівництво виступає своєрідною завершальною фазою миротворчого процесу, оскільки цим терміном описують діяльність, що проводиться після завершення конфлікту з метою відновлення миру. Вона включає такі заходи, як реінтеграція колишніх комбатантів у громадянське суспільство, посилення правопорядку (наприклад, через підготовку і переорганізацію місцевої поліції, проведення реформи судової системи), забезпечення поваги до прав людини, надання технічної допомоги для демократичного розвитку (наприклад, допомога у проведенні виборів та

підтримка незалежних засобів масової інформації), підтримка боротьби з корупцією, здійснення програм розмінування в рамках гуманітарних операцій тощо [26].

Операції з примушення до миру займають окреме місце серед видів миротворчої діяльності, оскільки докорінно відрізняються від решти своєю природою та набором засобів реалізації [25, 102]. Під примушенням до миру розуміють використання чи погрозу використання військової сили відповідно до міжнародного мандату на примусову діяльність з метою домогтися від воюючих сторін дотримання міжнародних резолюцій і припинення вогню [2, 14]. Політичною і правовою основами для проведення такого роду операцій виступає Статут Організації Об'єднаних Націй, який, наголошуючи на приматі мирного вирішення спорів, статтями Глави 7 ("Дії стосовно порушення миру, загрози миру та актів агресії") уповноважує Раду Безпеки ООН за необхідності вдаватися до використання військових повітряних, морських і сухопутних сил, необхідних для підтримання чи відновлення міжнародного миру та безпеки, і зобов'язує держав-членів надавати свої збройні сили у розпорядження Ради Безпеки для вирішення таких завдань на основі прийнятих спеціальних угод [17].

Незважаючи на понад шістдесятилітню історію існування Організації Північноатлантичного Договору, лише руйнація біполярної системи міжнародних відносин на початку 90-х років ХХ ст. уможливила безпосереднє використання механізмів та засобів НАТО у процесі врегулювання конфліктів.

Тим не менше, детальний аналіз миротворчої діяльності Північноатлантичного альянсу продемонстрував здатність Організації ефективно виконувати не тільки окремі миротворчі операції з еkleктичним набором завдань, а й реалізовувати цілісний, послідовний, безперервний миротворчий процес.

Так, зокрема, першим прикладом системного підходу Альянсу у врегулюванні конфліктів стала місія у Боснії. З початку конфлікту НАТО відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН № 776 від 14 вересня 1992 р. на прохання Генерального Секретаря ООН про надання регіональними організаціями та союзами фінансової чи іншої допомоги силам ООН брала участь в окремих операціях із підтримання миру (операції *Sharp Guard* та *Deny Flight*) [5]. За словами дослідників, таке обмежене залучення Північноатлантичного альянсу було зумовлене передусім трансформаційним процесом Організації, військовою участю

контингентів США у Перській затоці та діяльністю Сил захисту ООН *UNPROFOR* (*United Nations Protection Force*) [3].

Систематичні порушення воюючими сторонами резолюцій ООН та ескалація насильства спричинили першу в історії Альянсу операцію з примушення до миру (операція *Deliberate Force*), яка тривала з 30 серпня по 20 вересня 1995 р. і полягала в авіаударах по позиціях боснійських сербів [30, 23]. Політичним результатом операції стало стимулювання розвитку переговорного процесу між антагоністичними сторонами, що завершився підписанням Дайтонської мирної угоди 14 грудня 1995 р. Вона стала основою для встановлення адміністративно-територіального поділу Боснії та Герцеговини, розвитку її політичної системи і закріпила статус діяльності міжнародної місії, покликаної "сприяти остаточному припиненню протистояння та допомагати колись воюючим сторонам у побудові цілісної, демократичної, поліетнічної держави" [29, 9].

Дайтонська угода та Резолюція Ради Безпеки ООН № 1031 склали політико-правову базу для проведення Північноатлантичним альянсом першої у своїй історії самостійної операції з підтримання миру з розміщенням шістдесятитисячного (60000) військового контингенту Сил упровадження ІФОР (*IFOR, Implementation Force*). Відповідно до концептуальних документів завдання ІФОР полягали у забезпеченні неухильного дотримання угоди про припинення вогню, відведення збройних формувань відповідно до лінії припинення вогню та їх подальшу демобілізацію, завершення передачі територій між обома частинами, моніторингу і контролю над демаркацією кордону між Боснійською Федерацією та Сербською Республікою, над повітряним простором Боснії та Герцеговини, дотриманням прав людини та допомозі іншим міжнародним організаціям у їхній гуманітарній діяльності [6].

Про успішність виконання місії з підтримання миру Північноатлантичним альянсом свідчить резолюція Ради Безпеки ООН № 1088, відповідно до якої "Організація Об'єднаних Націй, висловлюючи вдячність... Силам втілення Договору... за їх внесок у реалізацію мирного Договору... уповноважує держави-члени, що діють через організацію... створити сили із стабілізації під єдиним командуванням і управлінням" [7]. Тобто, вже через рік після діяльності ІФОР, миротворчу діяльність НАТО у Боснії та Герцеговині було оновлено та розширено за рахунок завдань із миробудівниц-

тва, ініціювавши створення Сил стабілізації, СФОР (*SFOR, Stabilization Force*).

Варто зауважити, що діяльність СФОР водночас сприяла не тільки остаточному подоланню наслідків тривалого збройного конфлікту, а й модернізації держави. Так, до здобутків НАТО належать участь в обслуговуванні та ремонті автошляхів і залізничних колій, збирання та утилізація незареєстрованої зброї і боєприпасів, розмінування територій, допомога у створенні шкіл саперів (Баня Лука, Моштара, Травник), реформі правоохоронної системи, розшуку та арешті військових злочинців [11].

Окремої уваги варта участь Північноатлантичного альянсу у проведенні оборонної реформи Боснії та Герцеговини, метою якою була ліквідація негативних наслідків комуністичної системи і внутрішньодержавного збройного конфлікту. Практичні результати даної реформи проявляються, зокрема, у подоланні політизованості структур управління військами, посиленні цивільного контролю і парламентського нагляду за діяльністю збройних сил та створенні загальнонаціонального міністерства оборони [4]. Консультування державних органів влади з питань подальшого проведення оборонної та інших демократичних реформ стало основою діяльності спеціально створеного малочисельного військового штабу Альянсу в Сараєво після завершення місії СФОР та передання її повноважень місії Європейського Союзу “Алтея” 2 грудня 2004 р. [22].

Запрошення Боснії та Герцеговини про приєднання до програми “Партнерство заради миру” відповідно до Декларації Ризького саміту НАТО від 29 листопада 2009 р. стало закономірним підтвердженням успішної реалізації першого в історії комплексного миротворчого процесу Організації Північноатлантичного Договору [27].

Фактично аналогічний сценарій розвитку миротворчого процесу був притаманний для діяльності НАТО у Косово. Це було зумовлено не так спільним географічним і соціальним середовищем, як схожими причинами ескалації конфлікту, пов’язаними із розпадом поліетнічної Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія та загостренням міжетнічних протистоянь з метою захоплення та утримання влади. Проте, в цьому випадку геополітичні реалії та миротворчий досвід, набутий у Боснії та Герцеговині, дали можливість Північноатлантичному альянсу активно задіяти інструменти превентивної дипломатії та встановлення миру (*peacemaking*) у миротворчому процесі. Так, зокрема, вже у грудні 1997 р. мініст-

ри закордонних справ держав – членів НАТО заявили, що Альянс “зацікавлений у стабільності у Балканському регіоні і... висловлює занепокоєння зростанням міжетнічного напруження у Косово” [20]. Серед дипломатичних ініціатив Північноатлантичного альянсу варто виокремити візити до Белграда Генерального секретаря НАТО Х. Солани, Спеціального Посла уряду США Р. Холбрука, голови Військового Комітету НАТО К. Науманна та Верховного головнокомандувача об’єднаними збройними силами НАТО в Європі У. Кларка, а також участь Великобританії, США, Італії, Німеччини та Франції як посередників у переговорах у м. Рамбуйє між сторонами конфлікту [10, 8].

Провал переговорного процесу, ігнорування урядом С. Мілошевіча вимог світової спільноти, відсутність чіткої реакції Ради Безпеки ООН та зростання насильства зумовили проведення Північноатлантичним альянсом другої в історії операції з примушення до миру – військово-повітряної операції *Allied Force*. Не вдаючись до детальної правової оцінки діяльності НАТО, яка суперечила Статуту ООН та фундаментальним принципам міжнародного права, варто зауважити, що дії Альянсу можуть бути виправдані сучасним розвитком міжнародного права з прав людини [13].

Резолюція Ради Безпеки ООН № 1244 від 10 червня 1999 р., визначивши, що ситуація в регіоні продовжує створювати загрозу для міжнародного миру та безпеки, уповноважила Організацію Північноатлантичного Договору встановити міжнародну присутність у Косово із різноманітним набором завдань, серед яких недопущення відновлення бойових дій, забезпечення дотримання припинення вогню, демілітаризація Армії визволення Косово, встановлення безпечного середовища та забезпечення правопорядку, підтримка діяльності гуманітарних організацій, розмінування територій [8].

Від початку діяльності місія КФОР вирізняється одночасним проведенням операцій із підтримання миру та миробудівництва. Так, зокрема, за даними, наведеними колишнім Генеральним Секретарем НАТО лордом Дж. Робертсоном, у перший рік проведення операцій у Косово близько 50 % особового складу КФОР забезпечували захист національних меншин (охорона житлових будинків, супроводження, перевезення, перевірка на контрольних пунктах, патрулювання), а решта виконували ряд завдань із *peace-building*, таких як допомога в репатріації біженців, розмінування, надання медичної допомоги, ремонт електростанцій, доріг, мостів, залізничних шляхів тощо

[10, 17]. Акт проголошення незалежності Косово ще більше актуалізував діяльність місії КФОР, стимулювавши завдання із підтримання миру та розширивши миробудівничі функції за рахунок консультацій урядових структур з питань державотворення.

Крім того, варто зауважити, що однією із необхідних умов успіху миротворчих операцій у Косово стала співпраця Північноатлантичного альянсу із Сербією і Чорногорією. Починаючи із 2003 р. НАТО надає Сербії та Чорногорії допомогу в межах Цільової програми співпраці, яка включає заходи в галузі оборонної реформи. Практичним наслідком такої співпраці стало запрошення держав за результатами Ризького саміту до участі у програмі “Партнерство заради миру” [27]. Таке поглиблення взаємовідносин з Сербією та Чорногорією можна також розглядати як прояв превентивної дипломатії НАТО з метою недопущення нової ескалації міжетнічної напруги на території Косово.

На відміну від перерахованих місій, миротворча діяльність Північноатлантичного альянсу в Македонії на запрошення македонського уряду характеризувалася відсутністю операцій із примушення до миру. Заходи із демілітаризації Національної визвольної армії та стабілізації безпечного середовища (операції *Essential Harvest* і *Amber Fox*), а також сприяння та посередництво у проведенні переговорів трансформувалися у консультацію політичного та військового керівництва держави з питань проведення реформ, спрямованих на євроатлантичну інтеграцію Македонії. Як результат — лише суперечки довкола конституційної назви держави не дозволили Македонії стати повноправним членом Організації Північноатлантичного Договору [16].

Ще одним прикладом комплексного підходу у реалізації миротворчого процесу виступає діяльність Північноатлантичного альянсу в Афганістані. Варто зауважити, що військові формування держав — членів НАТО беруть участь як у коаліції під проводом США (*Operation Enduring Freedom, OEF*), зорієнтованій на боротьбу проти “Аль-Каїди” та руху Талібан, так і у підмандатними ООН, очолюваними власне Альянсом Міжнародних сил із забезпечення миру та безпеки, ІСАФ (*ISAF, International Security Assistant Force*) [18].

Початковий мандат уповноважував ІСАФ надавати допомогу Тимчасовому афганському уряду у забезпеченні безпеки в Кабулі та прилеглих до нього регіонах [9]. Проте стратегічний розви-

ток подій в Афганістані зумовив розширення не лише географічного, а й операційного кола діяльності місії. Діяльність у галузях патрулювання територій, реформування, оснащення та навчання Афганської національної армії та поліції, роззброєння, демобілізації та реінтеграції екс-комбатантів, реформи судової системи, допомоги у проведенні виборів та боротьби з наркоторгівлею одночасно була доповнена елементами операцій з примушення до миру (наприклад, операція *Medusa*) [19].

Крім того, ще однією суттєвою особливістю миротворчої місії Альянсу в Афганістані є діяльність Груп з відбудови провінцій (*Provincial Reconstruction Teams, PRTs*), невеликих формувань чисельністю 70–250 військовослужбовців та цивільних експертів. Вони створені задля допомоги афганському уряду розширити межі свого впливу у державі, сприяння розвитку безпечного середовища в окремих регіонах Афганістану, налагодження взаємовідносин із місцевими органами влади, підтримання реформ сектору безпеки та регіональної відбудови та розвитку [31, 36]. Набір їхніх практичних проектів залежить від актуальних проблем окремого регіону і може полягати, наприклад, у розвитку систем освіти, охорони здоров'я та сільського господарства, навчанні поліцейських формувань, відбудові мостів, прокладенню автошляхів тощо [24].

На відміну від усіх попередніх миротворчих місій Альянсу відсутність союзницького консенсусу щодо формулювання спільного підходу до діяльності НАТО в Іраку унеможливило широкомасштабне використання організаційних можливостей з урегулювання конфліктів [1, 33]. Лише на саміті Північноатлантичного альянсу в Стамбулі у червні 2004 р. відбулася консолідація держав-членів щодо іракського питання, результатом чого стало започаткування навчальної місії НАТО в Іраку (*NATO Training Mission — Iraq, NTM-I*) [21].

Суть місії полягає в теоретико-практичній підготовці персоналом держав — членів Альянсу офіцерів іракських збройних сил як у самому Іраку, так і за його межами з питань панування та проведення військових операцій [23]. Держави — члени НАТО одностайно погодили контрибутувати персонал, спорядження та фінансові ресурси задля ефективної реалізації даної програми [15].

Варто зазначити, що даний елемент миробудівничої діяльності Північноатлантичного альянсу, незважаючи на неповноцінне залучення механізмів та військово-політичних можливостей

Організації, має велике значення для сучасних міжнародних відносин. Кваліфікована підготовка іракських офіцерів сприяє не тільки ефективному державному розвитку Іраку. Із зростаючим залученням іракської армії до забезпечення внутрішньодержавної безпеки відбувається полегшення участі коаліційних військ, більшість з яких репрезентують держави — члени Організації Північноатлантичного Договору.

Участь Північноатлантичного альянсу у врегулюванні конфлікту у суданській провінції Дарфур стала першою в історії операцією НАТО на Африканському континенті та унікальним прикладом інтерорганізаційної співпраці у забезпеченні миротворчого процесу (НАТО, ООН, ЄС, Африканський Союз). Попри неможливість використання в повному обсязі широкого набору інструментів Альянсу у сфері врегулювання конфліктів, пов'язаного, як і в ситуації з Іраком, з внутрішньоорганізаційними розбіжностями у поглядах на проведення миротворчих операцій, на думку дослідників, допоміжна участь НАТО у навчанні миротворчих контингентів під головуванням ООН та їх повітряному транспортуванні відіграє значну роль у створенні необхідних умов для деескалації та згасання міжетнічного конфлікту [12, 143].

Отже, у постбіполярний період Північноатлантичний альянс виробив системний набір методів врегулювання конфліктних ситуацій незалежно від їх інтенсивності. Приклади одночасної реалізації цілісного миротворчого процесу (Боснія та Герцеговина, Косово, Македонія, Афганістан) та проведення окремих миротворчих операцій (Ірак, Дарфур) показово демонструють ефективну діяльність організації у забезпеченні євроатлантичної безпеки. Компромісне поєднання протилежних підходів держав-членів до проведення операцій із врегулювання конфліктів виступає важливою ланкою у забезпеченні трансатлантичної єдності. Розширення географічних меж миротворчих операцій сприяє не тільки ефективному забезпеченню євроатлантичної безпеки, а й одночасному зростанню впливу НАТО у сучасній системі міжнародних відносин.

Література

1. Батюк В. Отношения США и НАТО в начале XXI века // США — Канада: Экономика, политика, идеология. — 2003. — № 10. — С. 31–44.

2. Гавриш А., Ижак А., Попов А., Чумаков А., Щербаков Ю. Проблемы поддержания мира и политика Украины. — Днепропетровск: Нац. ин-т стратегич. исслед., Днепропетр. филиал. — 1996. — 57 с.

3. Гендріксон Р. Перейти Рубікон // НАТО Ревю. — 2005. — № 3. — <http://www.nato.int/docu/review/2005/issue3/ukrainian/history.html> (Електронна версія журналу).

4. Локер Д., Донлі М. Реформа оборонних структур Боснії та Герцеговини // НАТО Ревю. — 2004. — № 4. — <http://www.nato.int/docu/review/2004/issue4/ukrainian/military.html> (Електронна версія журналу).

5. Резолюция 776, принята Советом Безопасности 14 сентября 1992 года. — <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1992/res776.htm> (The Official Cite of the United Nations).

6. Резолюция 1031 (1995), принята Советом Безопасности на его 3607-м заседании, 15 декабря 1995 года. — <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1995/res1031.htm> (The Official Cite of the United Nations).

7. Резолюция 1088 (1996), принята Советом Безопасности на его 3723-м заседании, 12 декабря 1996 года. — <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1996/res1088.htm> (The Official Cite of the United Nations).

8. Резолюция 1244 (1999), принята Советом Безопасности на его 4011-м заседании, 10 июня 1999 года. — <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1999/res1244.htm> (The Official Cite of the United Nations).

9. Резолюция 1386 (2001), принята Советом Безопасности на его 4443-м заседании, 20 декабря 2001 года. — <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2001/res1386.htm> (The Official Cite of the United Nations).

10. Робертсон Д. Косово: рік потому. Досягнення та проблеми. Доповідь Генерального секретаря НАТО // Центр документації та інформації НАТО. — К: 2001. — 27 с.

11. Стабілізаційні сили СФОР у Боснії та Герцеговині. — <http://www.nato.int/issues/sfor/practice-ukr.html> (The Official Cite of the NATO).

12. Швед В. Близькосхідний регіон у сучасних стратегіях трансатлантичної спільноти. — К.: Нац. ін-т стратегіч. досліджень. — 241 с.

13. Ackerman D. Kosovo and NATO: Selected Issues of International Law. CRS Report for Congress, 1999. — <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL30152.pdf> (The Official Cite of the Federation of American Scientists).

14. An Agenda for Peace. Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peace-keeping. Report of the Secretary General Pursuant to the Statement Adopted by the Summit Meeting of the Security Council on 31 January 1992. — <http://www.un.org/docs/sg/agpeace.html> (The Official Cite of the United Nations).

15. Blanchard C., Dale C. Iraq Foreign Contribution to Stabilization and Reconstruction. CRS Report for Congress, 2007. — <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL32105.pdf> (The Official Cite of the Federation of American Scientists).

16. Bucharest Summit Declaration, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2009. — http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm (The Official Cite of the NATO).

17. *Charter of the United Nations. Chapter VII: Actions with Respect to Threats to the Peace, Breaches of the Peace, and Acts of Aggression.* — <http://www.un.org/en/documents/charter/chapter7.shtml> (The Official Cite of the United Nations).

18. *Dale C. War in Afghanistan: Strategy, Military Operations, and Issues for Congress.* CRS Report for Congress, 2009. — <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL40156.pdf> (The Official Cite of the Federation of American Scientists).

19. *Feikert A. US and Coalition Military Operations in Afghanistan: Issues for Congress.* CRS Report for Congress. CRS Report for Congress, 2006. — <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL70042.pdf> (The Official Cite of the Federation of American Scientists).

20. *Final Communique. Ministerial Meeting of the North Atlantic Council Held at NATO Headquarters, Brussels, 16 December 1997.* — http://www.nato-otan.org/cps/en/natolive/official_textsts_25439.htm

21. *Istanbul Summit Communique, Issued by the Heads of State and Government Participating in the Meeting of the North Atlantic Council on the 28–29 of June 2004* // <http://www.nato.int/docu/pr/2004/p04-096e.htm> (The Official Cite of the NATO).

22. *Kim J. Bosnia and the European Union Military Force (EUFOR): Post-NATO Peacekeeping.* CRS Report for Congress, 2006. — <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RS21772.pdf> (The Official Cite of the Federation of American Scientists).

23. *Lynch R., Janzen P. NATO Training Mission — Iraq. Looking to the Future* // *Joint Force Quarterly.* — 2006. — Spring. — P. 29–34.

24. *Morelli V., Gallis P. NATO in Afghanistan: A Test of the Transatlantic Alliance.* CRS Report for Congress, 2008. — <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33621.pdf> (The Official Cite of the Federation of American Scientists).

25. *Oliver G. The Other Side of Peacekeeping: Peace Enforcement and Who Should Do It? // International Peacekeeping.* — 2002. — Vol. 9. — P. 99–117.

26. *Report of the Panel on United Nations Peace Operations.* — <http://www.un.org/peace/reports/peaceoperations/docs/part2.htm> (The Official Cite of the United Nations).

27. *Riga Summit Declaration, Issued by the Heads of State and Government, Participating in the Meeting of the North Atlantic Council in Riga on 29 November 2006.* — <http://www.nato.int/pr/2006/p.06-150e.htm> (The Official Cite of the NATO).

28. *Schabio H. The UN Role in Future Military Conflicts // Baltic Security and Defence Review.* — 2006. — Vol. 8. — P. 128–161.

29. *Siegel P. Target Bosnia: Integrating Information Activities in Peace Operations. NATO-Led Operations in Bosnia-Herzegovina December 1995–1997.* — Command and Control Research Program. — 1998. — 206 p.

30. *Wentz L. Lessons from Bosnia: the IFOR Experience.* — Command and Control Research Program. — 1997. — 529 p.

31. *Zenkevicius G. Post-Conflict Reconstruction: Rebuilding Afghanistan — Is That Post-Conflict Reconstruction? — Baltic Security and Defence Review.* — 2007. — Vol. 9. — P. 28–56.

Розглянуто питання участі НАТО у врегулюванні конфліктів, визначено правові основи реалізації миротворчої діяльності, проведено порівняльний аналіз окремих миротворчих місій Північноатлантичного альянсу.

Рассматриваются вопросы участия НАТО в урегулировании конфликтов, определены правовые основы реализации миротворческой деятельности, проводится сравнительный анализ отдельных миротворческих миссий Североатлантического альянса.

The article contains the revision of the features of the NATO participation in conflict reconciliation, defines the legal bases of the peace activity realization, makes the comparative analysis of the separate peace missions of the North Atlantic Alliance.

Надійшла 23 жовтня 2010 р.

С. В. ЛОГВИНЕНКО*Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ*

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПРОТИРІЧЧЯ У СУЧАСНОМУ СВІТІ ТА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НОВИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ УТВОРЕНЬ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 4(27), с. 36–40

Розглядаються проблеми щодо динамічних змін політичної карти світу, утворення нових геополітичних об'єднань і блоків, розширення зон їх впливу на функціонування окремих держав.

Політична карта світу останніми роками динамічно змінюється. Міжнародні геостратегічні аналітичні центри прогнозують, у недалекому майбутньому, утворення нових геополітичних блоків, розширення зон впливу існуючих геополітичних об'єднань і переформування гравців у торах тих чи інших блокових утворень.

Західноєвропейські аналітики також говорять про можливість реалізації нового гео економічного проекту: створення нової гео економічної осі між Європою і Росією, яка здатна протидіяти Америці та Китаю, тісно пов'язаних боргом Китаю перед США та потребою Сполучених Штатів у китайських товарах.

Головний елемент прогнозованого Євразійського утворення — вісь між Німеччиною та Росією. Німецька інтелігенція очікує від цього союзу поновлення партнерства Німеччина—Франція, — історичного рушія європейських інтеграційних процесів. Кінцевим результатом цих інтеграційних процесів може бути вісь Париж—Берлін—Москва, яка здатна відновити Європу як таку, що може впливати на світовий порядок.

Проте шлях до об'єднання навряд чи буде простим. Росія і Європа протягом останніх чотирьох сторіч мають багато суперечок щодо континентальних територій. Але, виходячи з історичного досвіду, бачимо, що коли ці дві сторони не можуть перемогти одна одну, вони приходять до спільної згоди. Як приклад такої взаємодії можна розглядати заснування Санкт-Петербурга, звідки, до речі, походять і Путін, і Медведєв [1].

Для того щоб зрозуміти вектори зародження майбутніх протиріч на міжнародній арені, варто

розглянути світову карту в розрізі геополітичних центрів, виокремити їх в умовних кордонах і сфокусувати увагу на країнах, що розташовані саме в прикордонній зоні даних утворень і перебувають під впливом фактично кількох геополітичних блоків. Як правило, такі країни більше тяжіють до одного з блоків, що зумовлено історичними чинниками, релігійною належністю, економічними зв'язками, військово-політичною однорідністю та кількісною перевагою того чи іншого населення певної національності.

Проте, досить важко знайти країни, що знаходилися б на кордоні геополітичних регіонів, а надто й цивілізаційних регіонів, які до того ж гармонійно поєднували б усі зазначені вище фактори, що чітко відносили б їх до певного блоку. Саме ці країни, можливо регіони, і будуть складати центри підвищеної напруги і боротьби за зони впливу, а надто, якщо знаходяться на стратегічній осі забезпечення життєдіяльності і безпеки певного геополітичного блоку.

На нашу думку, для формування цілісної геополітичної картини світу і зон впливу тих чи інших геополітичних блоків варто звернути увагу на методику розподілу регіонів за Солом Коуеном, який у своїй книзі “Географія і політика в роз'єданому світі” пропонує ввести, для більш зручного геополітичного розподілу, модель “ядра” і дисконтинуальних поясів і ділить території на 4 геополітичні складові: а) зовнішня морська (водне середовище), залежить від торговельного флоту та портів; б) континентальне ядро, яке є тотожним Хартленду; в) дисконтинуальний пояс — берегові сектори, орієнтовані або всере-

дину континенту, або від нього; г) регіони, які не перебувають у геополітичній залежності від цього ансамблю.

У цій книзі Коуен виокремлює два геостратегічних регіони: 1) “Залежний від торгівлі морський світ”; 2) “Євразійський континентальний світ”.

У їх складі він виокремлює такі геополітичні регіони: Англо-Америка і Карибський басейн; Західна (морська) Європа і Магриб; колишній Радянський Союз та Східна Європа [2].

Концепція дисконтинуальних поясів була підтримана таким відомим американським геополітиком, як Генрі Кісінджер, який вважав, що політична стратегія США відносно “дисконтинуальних” берегових зон полягає в тому, щоб поєднати всі фрагменти в єдине ціле і забезпечити атлантизму повний контроль над “Радянською Євразією”. А отже, щоб стратегія “анаконди” була повністю успішною, особливу увагу потрібно було звернути на ті “берегові сектори” Євразії, які або дотримувались нейтралітету, або тяжіли до внутрішніх просторів континенту.

На практиці ця політика свого часу реалізовувалась через в’єтнамську війну, активацію американсько-китайських відносин, колишню підтримку США проамериканського режиму в Ірані та ін.

Теорія Коуена лягла в основу військово-політичної схеми “національних цілей” США, яку розробили Кеннет Томсон і Джозеф Блек.

“Зовнішньополітичні цілі США найкраще відображаються у вигляді ряду концентричних окружностей”, — пишуть вони. В центрі даного круга розміщено “вимогу забезпечення безпеки існуючих територіальних кордонів” США. Друга огинаюча смуга визначає необхідність протидії з боку США будь-яким спробам держав у Європі чи Азії встановити свою одноосібну гегемонію в межах східної півкулі. На периферії зазначених цілей знаходиться третя окружність, що зумовлює зацікавленість США у “створенні і підтримці такого міжнародного порядку, який забезпечував би належну можливість виживання демократичних цінностей у масштабах усєї Землі” [3].

Виходячи з наведеної методології розподілу світових геополітичних центрів, варто зауважити, що однією з головних цілей нинішнього перерозподілу світу є не буквально забезпечення військової безпеки країни, а, швидше, контроль над природними ресурсами, геостратегічними і військово-морськими шляхами до цих ресурсів, що в майбутньому забезпечить країну від будь-якої залежності — саме за це ведуться війни сьогодення.

У цьому процесі, для США, надзвичайну роль відіграє витіснення Росії на Північно-Східну частину Євразії, відмежовуючи її від одного з найголовніших комунікаційних шляхів до центру світових природних ресурсів — Середземноморсько-Чорноморсько-Каспійського регіону.

Даний регіон є північною межею Світового енергетичного чи вуглеводневого еліпсу, охоплюючого Аравійський півострів, Ірак, Іран, Персидську затоку, Північний Іран, російське Прикавказзя, замикаючись в Афганістані.

Наразі можемо спостерігати, що однією з найважливіших причин перерозподілу світу, ініційованого США, є відмежування Росії від головних комунікаційних центрів сучасного світу, де головними є саме ресурси.

Південна крива, що має початок, знов таки, від того ж Середземного моря і протоку, покликана поєднати англосаксонські позиції у Туреччині, через Персидську затоку з Пакистаном, замикаючись у тому ж Афганістані.

Для підтвердження вірогідності тверджень можемо зауважити, що в момент, коли Афганістан вийшов з-під американського контролю, а Ірак був на заваді, США розпочали військові дії на його території. Виходячи з даної логіки можемо прогнозувати, що наступним буде конфлікт Америки саме з Іраном.

Ці факти і припущення нами були згадані не даремно. Потрібно пам’ятати, що північний кордон даного еліптичного регіону прилеглий саме до України, а також Молдови, Кавказу і Закавказзя, на теренах яких маємо нагоду вже сьогодні спостерігати силові зіткнення двох світових геополітичних лідерів — США і Росії, під приводом різного гатунку визвольних війн чи підтримки того чи іншого народу в боротьбі за свої національні права. Саме ці закономірності розвитку сьогодення дають пояснення причин блокування Білорусії Заходом і показових навчань США у Криму, аби продемонструвати свій вплив у регіоні російській стороні, включення Грузії в американську орбіту.

Якщо не вважати першочерговими культурно-цивілізаційні протиріччя Заходу і Сходу, а сфокусувати увагу на питанні стратегічного контролю над ресурсами, як засобами життєдіяльності країни, можемо констатувати, що метою євразійської стратегії Вашингтона є забезпечення контролю над світовим вуглецево-водним еліпсом і відсторонити від користування цими ресурсами потенційні й існуючі центри сили, які перебувають у більш вигідному географічному положенні щодо контролю даних ресурсів.

Проте, маємо перейти від глобальних протиріч і тенденцій на терена сучасності України, з'ясувати, яким чином існуючі тенденції та міжнародні протиріччя можуть вплинути на її буття вже найближчим часом. Перед тим, як робити прогнози щодо протиріч на території України, варто звернути увагу на визначення такого явища, як тероризм: “Тероризм як глобалізаційний виклик сучасності переважно фокусується у форматі відносин Схід — Захід, які на загал мають дихотомічний характер з давніх часів”. Філософ Ю. Павленко звертає увагу на те, що витoki протистояння Заходу і Сходу сягають у глибину історії і мають неоднозначне тлумачення, з огляду на істотні цивілізаційні відмінності фігурантів. “Перед нами, — пише він, — два шляхи, дві лінії розвитку до індустріальних суспільств: східний — з провідною роллю державного апарату в усіх сферах суспільної життєдіяльності, включаючи економіку, і західний — з розвиненою приватною власністю і громадянським правом, де держава не відіграє самодостатньої ролі” [4].

Але за всіх цивілізаційних відмінностей, відмінностей у соціальному й економічному укладах бачимо, що фактор терору використовується як Заходом, так і Сходом для вирішення своїх геополітичних завдань і питань безпеки власних кордонів чи розширення зон впливу. Можемо очікувати використання цього важеля і для вирішення спірних питань стосовно України, а саме, так званого “Кримського питання”.

Нині міжнародне право зазнає значних змін у площині “відносного” і “функціонального” суверенітету і може слугувати політичним підґрунтям для застосування сили. Постулати доктрини Монро і теорія “великої дубинки”, сформована Теодором Рузвельтом, що практикується різними адміністраціями президентів США в останні 200 років, фактично має своє узаконення в сучасному міжнародному праві у вигляді права на гуманітарні інтервенції, якщо якась держава порушує права та свободи своїх громадян, оскільки прямі військові інтервенції, як оголошення війни, забороняє статут ООН.

“Міжнародне право регулює відносини між державами, але не між людьми, забезпечує порядок, проте не справедливість, чому заважає акцент на суверенітеті... в той час як “світове право” — “нова форма права”, більше відповідає світовому співтовариству людей, ніж співтовариству держав” [5]. На цьому акцентують увагу юристи, які підтримують нові течії у міжнародному праві, що слугує зручним приводом для країн-лідерів ре-

алізовувати свої амбіції щодо вторгнення на території суверенних країн, виходячи з правових і начебто гуманних норм.

Така “еволюція” правової свідомості може призвести до, фактично, повної руйнації міжнародного публічного права, до закінчення ери “держава-нація”.

Країни, що не володіють ядерною зброєю, фактично стають маргінальними державами, без права голосу і повинні сподіватися на милість сильної сторони, вибираючи, під чию зону впливу буде найбезпечніше потрапити.

Виходячи з цих міркувань можна стверджувати, що на підставі доктрини Монро, принципу політики “великої дубинки” США, навіть у суперечі їх бажанню, мають здійснювати функції міжнародної поліції у випадку безладу в інших країнах Нового світу чи їх нездатності покласти цьому край. На думку американських науковців, зокрема Болдуїна: доктрина Монро в геополітичному відношенні залишається правильною й у ХХ ст., оскільки США не можуть допустити панування іншої держави в жодній частині Західної півкулі, особливо на північ від екватора. Ця доктрина зумовлює й вирішальність морської стратегії для США.

У ХХІ ст. кордони впливу доктрини Монро дещо розширились, поступово узаконюючись у постулатах міжнародного права, і тепер сягають країн, що належать до Європейської і навіть Приазійської частини світу.

“Той, хто контролює Севастополь — той контролює Крим, а той, хто контролює Крим — той контролює Чорне море”, “півострови, то є прояв прагнення суходолу до контролю над морями”, — писав український геополітик Юрій Липа у книзі “Призначення України”.

Особлива роль Криму в геополітичних процесах навколо Чорноморського регіону пояснюється цілою низкою чинників: геополітичних, політичних, економічних, військових, етнокультурних і психологічних.

Крим є надзвичайно важливою складовою політичної стратегії як для України, так і для Російської Федерації. Крим є і буде протягом тривалого періоду вельми проблемним регіоном, що визначається об'єктивно: це регіон, де співіснують три цивілізації: європейська, євразійська і азійсько-ісламська. Вони перебувають як усередині півострова, так і на кордонах України, Росії, Туреччини.

Крим — це також регіон трьох етносів: російського, українського, кримськотатарського і двох

світових релігій: християнства й ісламу. Півострів має надзвичайно специфічну й строкату історичну і культурну спадщину еллінізму, Римської імперії, Візантії, Київської Русі, Турецької імперії, тюркського кочового світу, Кримського ханства, готів, Генуї, Венеції, козацької України, караїмо-кримчацької традиції, вірменської традиції, залишків німецької, болгарської і новогрецької колонізації, Російської імперії, Радянського Союзу. Ця спадщина утворює надзвичайно специфічну соціокультурну сферу Криму. Півострів постійно зазнає потужного ідеологічного, інформаційного та культурного впливу з боку Російської Федерації, значно слабшого — з боку України і дещо прихованого, розрахованого майже виключно на кримськотатарське середовище — з боку Туреччини. Навіть суто географічно Крим розташований на геополітичному перехресті Чорноморського регіону, на перехресті інтересів України, Росії і Туреччини [6].

Ведучи мову про вирішення проблеми напруженості в Криму і уникання протиріч, як геополітичних, так і соціальних, що характерні в цьому регіоні, маємо зауважити, що сьогодні у Криму є дві потужні етнополітичні сили — російська і кримськотатарська. Союз з першою є для України доволі сумнівним за наслідками, адже він обов'язково посилить позиції РФ у Криму. Союз з другою суттєво збільшить можливості України щодо етнополітичного маневру, ускладнить дії російських і проросійських структур, активізує слабке місцеве українство. Українсько-татарський блок уможливить рівніші умови змагання за вплив у Криму між Україною та РФ.

Значно організованішою силою виступають у Криму кримські татари. Нині їх приблизно 300 тис. осіб, але їхній політичний вплив на життя півострова значно перевершує їх чисельність. Сьогодні кримські татари та їхній національний керівний орган — Меджліс — на загал стоять на проукраїнських позиціях, хоча Київ, часом, нехтує їхніми інтересами. Саме така позиція Меджлісу щодо України суттєво ускладнює діяльність проросійських структур у Криму.

Представники РФ намагаються змінити політичні орієнтації кримськотатарського національного руху на свою користь, але поки без особливого успіху. Однак, за байдужості офіційного Києва ніхто не може гарантувати збереження проукраїнських позицій кримських татар у майбутньому [6].

У разі досягнення Москвою більш бажаної для себе політики з боку організацій кримських татар

перспективи України на півострові значно погіршаться. За кримськими татарами дуже суттєва для світової громадськості аура корінного народу, репресованого тоталітарним режимом. За ними доволі висока монолітність, згуртованість етносу, величезний досвід боротьби та правозахисної діяльності, дисциплінованість та політична активність мас.

Чи можливе вторгнення в Крим будь-якої із зацікавлених в даному регіоні країн? Можливе. Слід зауважити, що ситуація в Криму, що була зазначена раніше, дає можливість зацікавленим країнам маніпулювати багатьма факторами, такими як: соціальна напруженість, нехтування правами меншин, мовне питання. Норми міжнародного права, як уже зазначалось, дещо змінюються за останні роки, даючи сильним країнам усе більше й більше можливостей контролю своїх слабших сусідів.

Розглядаючи протиріччя стосовно Криму між глобальними гравцями — США і Росією, можна зробити припущення, що питання силового вторгнення в регіон, швидше, питання часу і правильно спланованого “збігу обставин”.

Для зацікавлених країн важлива “точка відліку”, прецедент, що може бути формальним приводом для запуску військової машини. Чи буде це звинувачення в тероризмі, як у конфлікті з Грузією, чи, можливо, бажання російськомовного населення реалізувати свої права і шляхом референдуму приєднатися до Росії, а можливо, й звинувачення у гнобленні татарського, етнічного населення — привід можна віднайти доволі легко.

На Інтернет-сторінці журналу “Главред” нещодавно було опубліковане інтерв'ю для радіо “Свобода” російського військового експерта Павла Фельгенгауера. Експерт зазначив, що в своїй аналітиці для американського фонду “Джеймстаун” він зробив висновок, що Росія не виключає в майбутньому під приводом захисту російських інтересів вторгнення в Крим. Перед вторгненням у Крим експерт зазначив необхідність для Росії модернізації війська у найближчі три роки. Українські війська не є ефективними для подолання будь-якої військової загрози [7].

Маємо зробити висновок, що в контексті сучасних геополітичних небезпек важливою складовою державної безпеки є так звана “соціальна безпека” — єдність нації, відсутність гострих міжетнічних протиріч, ефективний механізм вирішення конфліктних питань щодо території і культурної належності. На жаль, у сучасній Україні немає належного інструментарію, як-то: правовий механізм

і військо, політичний апарат, що згуртував би націю, а отже країна знаходиться під високим рівнем небезпеки. Перебіг протиріч усередині України з латентного стану у стан відкритий — лише питання часу, а саме — найближчих 5–7 років.

Література

1. *Hartland Eurasian Review of Geopolitics*. "What is EuRassia" by F. Maronta (27 Maggio 2009). <http://temi.repubblica.it/limes-heartland/what-is-eurussia/12942>

2. *Cohen S. B. Geography and Politics in a divided World*. — Oxford. — 1971.

3. *Каренин А. А. Философия политического насилия*. — М: Междунар. отношения. — 1971. — С. 112.

4. *Павленко Ю. В. История мировой цивилизации*. — К.: Фенікс, 2002. — С. 59.

5. *International Affairs*. vol. 75, 1999, № 3, July 1999, p. 547; *European Journal of International Law*. 1998.

6. *Лосєв І. Крим як геополітична проблема України на зламі XX–XXI століть*. — <http://nomos.com.ua/content/view/36/1/>

7. *Через несколько лет Россия вторгнется в Крым? // Главред*. — 18.08.09. — <http://glavred.info/archive/2009/08/18/090912-3.html>

Розглянуто проблеми можливих змін на політичній карті світу в результаті появи нових геополітичних блоків й утворень.

Рассмотрены проблемы возможных изменений на политической карте мира в результате появления новых геополитических блоков и образований.

The problems of possible changes on the political map of the world as the result of creating of the new geopolitical blocks and units are considered.

Надійшла 25 жовтня 2010 р.

РЕГІОНАЛІЗМ ЯК ФАКТОР ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 4(27), с. 41–44

З позицій політичного аналізу під категорією “регіоналізм” розуміють принципи побудови державного устрою та системи державного управління.

Формування державної регіональної політики в Україні неможливе без чіткого визначення саме цієї категорії.

Аби зрозуміти, що таке регіоналізм в Україні, слід з'ясувати, які склалися умови для його виникнення та розвитку. Така послідовність допоможе формувати нинішню державну політику та складати прогноз на майбутнє щодо розвитку регіональних процесів.

Майже в усіх регіонах України, крім Криму, етнічні українці становлять більшість населення.

Етнотериторіальна структура населення деяких етнічно українських областей характеризується певною специфікою. Зустрічаються райони з переважанням румунського (Чернівецька), угорського (Закарпатська), болгарського (Одеська, Запорізька), російського (Луганська, Сумська та деякі інші області) населення. Таким чином, етнорегіональна структура України вже створює передумови для виникнення етнорегіоналізму.

Набуття Україною статусу незалежної держави зумовило зміни статусу деяких етнічних спільнот. Зокрема, доволі актуальною стала проблема “нацменшин” — тобто таких етносів, які за радянської доби вважалися “корінними народами СРСР”, а після розпаду Союзу стали меншинами. Створення нових держав, проведення нових кордонів між країнами роз'єднало багато людей, яких пов'язують родинні зв'язки. Внаслідок цих обставин частина представників “нових нацменшин” відчуває певний дискомфорт, а тому дещо дистанціюється від офіційного курсу української держави.

Росіяни належать саме до категорії “нових нацменшин”, але їхнє становище є специфічним. Не лише в радянську епоху, але принаймні два попередніх століття росіяни відчували себе на

території колишнього СРСР панівною етнічною групою. Російський етнос мав перевагу у двох аспектах — культурному й символічному. Культурна перевага полягає у визначенні російської мови єдиною державною на території колишнього Союзу. Символічна перевага полягає у наголошенні на провідній ролі російського народу у розвитку СРСР та підкресленні радянською історіографією наступництва СРСР історичного спадку Російської імперії. Саме це давало підставу багатьом громадянам розглядати СРСР як російську державу.

Саме через це зміну свого статусу, що супроводжувалася зміною гуманітарного законодавства та історичних настанов, росіяни сприймають болісно.

Але не лише стосунки між українцями та росіянами є визначальним фактором, який може вплинути на розгортання регіоналізму. Немає єдності і всередині українського етносу. Загалом великою проблемою для державної політики та для національної безпеки України є несформованість української політичної нації.

Не може поки що сприяти зростанню національної єдності історичний досвід співжиття.

Протягом століть український народ не мав власної державності, тому нова українська держава в очах значної частини громадян має вигляд незвичного утворення, і тому має низький рівень легітимності. Ще більше гальмує становлення політичної нації той факт, що українські землі перебували у складі різних держав, які належали до відмінних культурно-цивілізаційних типів. Якщо Польща чи Австро-Угорщина були складовими західноєвропейської (або західно-християнської)

цивілізації, то Росія належить до православної культури, причому вона зазнала ще й потужних східних впливів. Результатом такого становища стала регіоналізація українського етносу.

Більш ліберальна, порівняно з Росією, політична система Австро-Угорщини сприяла формуванню в Галичині інститутів громадянського суспільства, а разом з тим — забезпеченню умов для виникнення та розвитку української політичної нації. З іншого боку, більш сприятливою для етногенезу українців була й етнопонаціональна політика Австрії. Ця принципова відмінність була викликана зацікавленістю властей країни у використанні “українського чинника” на протидію польському впливу, а згодом з метою поширення свого власного впливу на решту українських земель, що входили до складу Росії. У період між двома світовими війнами західноукраїнські землі були у складі авторитарної (але не тоталітарної) Польщі [3].

Асинхронність процесу формування української політичної нації є причиною ціннісних відмінностей між регіонами України: якщо національне питання у Галичині завжди належало до об’єктів найбільшої уваги громадськості, то в решті регіонів для населення першочергове значення мали соціальні проблеми.

Значними є міжрегіональні відмінності у зовнішньополітичних орієнтаціях громадян України. Про це свідчать результати одного з всеукраїнських опитувань, проведених 1990 р. з приводу сучасного та майбутнього стану українсько-російських відносин. Мешканці західного та східного регіонів мали протилежні позиції. Так, за встановлення з Росією таких міждержавних відносин, як і з більшістю інших країн так званого далекого зарубіжжя, — зокрема, з візовим режимом перетину державних кордонів, — висловився кожен третій опитаний респондент на заході країни і лише 1,6 % населення на сході. У свою чергу, за об’єднання України та Росії в єдину державу висловилися майже половина мешканців Східної України і лише 7,2 % — Західної.

Така ситуація відбивається на політичних процесах. Під час виборів Президента України 2004, 2010 рр. умовно “прозахідні” кандидати В. Ющенко та Ю. Тимошенко здобули переконливу перемогу у західних та центральних областях, натомість проросійський кандидат В. Янукович — на півдні та сході. Це дало підстави деяким політологам говорити про “електоральний розкол” в Україні [4]. Подібна ситуація повторилась на парламентських виборах 2006, 2009 рр. У центральних і

західних областях виборці підтримали “прозахідні” партії, на сході і півдні — проросійські.

На даний момент головним фактором, який інтегрує дві частини українського населення з двома культурними орієнтаціями, є унітарна держава. Однак, наприклад, запровадження федеративного устрою може перенести основну політичну активність на регіональний рівень, сприятиме віддаленню культур, а останній чинник створить сприятливі умови для сплеску регіональних рухів та, можливо, формування в межах України кількох політичних партій.

Регіоналізм як система політичних поглядів передбачає передусім вимогу розширення повноважень регіону в регулюванні суспільних процесів за рахунок передання їх з центру. Загалом, можна стверджувати, що еволюція державного устрою України від самого проголошення незалежності відбувалася за принципом “маятника”, — тобто на основі зміни тенденцій централізації та децентралізації. Так, під тиском кримських органів влади, масових регіональних рухів на півострові та значною мірою — союзного центру у 1991 р. українсько-комуністичне керівництво погодилося з наданням Кримській області статусу Автономної Соціалістичної Республіки. Даний статус був збережений за регіоном і після проголошення незалежності України.

Натомість, вже на початку 1992 р. був запроваджений інститут представників Президента в областях та регіонах, а також у містах республіканського підпорядкування — Києві та Севастополі (включаючи і рівень районів у цих містах).

Представник Президента призначався особисто главою держави і очолював обласну, районну, міську, або районну в містах Києві та Севастополі, державну адміністрацію, яка здійснювала виконавчу владу на відповідних рівнях [5]. Встановлена вертикаль виконавчої влади при збереженні системи місцевого самоврядування є свідченням закріплення в Україні унітарного, відповідно, децентралізованого устрою. Щоправда, у цій системі можна відзначити також наявність елементів централізованої унітарної держави: зокрема, створення державних адміністрацій у Києві та Севастополі, а також на рівні районів цих міст практично нейтралізувало вплив органів місцевого самоврядування, в тому числі Рад народних депутатів.

У 1994 р. указом Президента України в порядку експерименту державним адміністраціям Дніпропетровської та Донецької, Запорізької та Луганської областей були передані повноважен-

ня з управління промисловими підприємствами державної форми власності, які підпорядковані центральним органам влади.

Того ж року під впливом масових страйків у Донбасі, під час яких висувалися і вимоги регіонального самоврядування, а також активізації політичних сил лівої орієнтації, Верховна Рада внесла зміни до законодавства України в галузі місцевого та регіонального самоврядування, формування відповідних органів влади. Так, зокрема, був скасований інститут представників президента і відповідних державних адміністрацій в областях, районах, а також у містах Києві та Севастополі. Натомість було відновлено систему відповідних виконкомів Рад народних депутатів, склад яких формувався відповідними Радами. При цьому посади голів Ради та її виконкому сумішалися, а сам голова обирався шляхом всенародного голосування. Таким чином, у 1994 р. регіоналізм став чинником еволюції державного устрою України від унітарної, відносно децентралізованої, до унітарної децентралізованої держави.

Починаючи з 1994 р. постала загроза втрати контролю з боку державної влади над політичними процесами на деяких територіях, зокрема в Автономній Республіці Крим. Так, 20 травня 1994 р. новообрана Верховна Рада Криму відновила положення Конституції республіки, які суперечили Конституції та законам України. Тому принцип самозбереження політичної системи зумовив протидію подальшій реалізації амбіцій регіональних політичних суб'єктів.

Першим свідченням зміни політики в галузі державного устрою стало скасування Верховною Радою України 17 березня 1995 р. Конституції Криму, яка не відповідає Конституції та законам України, а також скасування посади Президента Автономної Республіки Крим [1]. Водночас був ухвалений Закон України "Про Автономну Республіку Крим", статтею 13 якого передбачалася можливість розпуску Верховної Ради Автономної Республіки Крим у випадку, коли даний орган порушив Конституцію та закони України або не приводить свою систему нормативно-правових актів у відповідність із ними, а також у разі прийняття нормативно-правових рішень, спрямованих на підрив територіальної цілісності та суверенітету України.

Наступний крок до централізації державного управління був зроблений у зв'язку із прийняттям Верховною Радою України Конституційного Договору. Даний нормативний акт передбачав повернення до вертикалі виконавчої влади. Викон-

коми обласних та районних рад знову були замінені державними адміністраціями, керівництво яких призначалося Президентом України, а сам Президент ставав главою виконавчої влади.

Порядок здійснення влади в регіонах був закріплений і в прийнятті Верховною Радою 28 червня 1996 р. Конституції України.

У чинній Конституції України визначені основні структурні елементи системи територіального устрою.

Новий крок у напрямі децентралізації державного устрою України був зроблений під час масових акцій протесту проти фальсифікації результатів виборів Президента України у листопаді-грудні 2004 р. Донецькою, Луганською та Харківською обласними радами були ухвалені рішення про скасування на території відповідних областей вертикалі виконавчої влади та передання виконавчої влади обласним виконавчим комітетам.

Регіоналізм став ідеологічною основою діяльності не лише регіональних органів влади. З ідеєю автономізації областей, які підтримали проросійськи налаштованого кандидата – чинного на той час прем'єр-міністра В. Януковича, виступили голови чотирьох обласних державних адміністрацій: Донецької – А. Близнюк, Луганської – О. Єфремов, Одеської – С. Гриневецький та Харківської – Є. Кушнар'єв. Статус перелічених посадових осіб дає підстави стверджувати, що на позиції регіонального сепаратизму перейшла й частина виконавчої влади України, головною функцією якої є інтеграція суспільства. Отже, регіоналізм на даному етапі став чинником дисфункції політичної системи українського суспільства.

Внаслідок загострення політичної кризи в країні Верховна Рада України ухвалила Закон України "Про внесення змін до Конституції України", а також в єдиному з ним пакеті постанову про включення до порядку денного проекту змін Основного закону, який стосувався сфери відносин між центром та регіонами [2]. Цей акт набрав чинності з моменту обрання нового складу Верховної Ради України у 2006 р. Цим актом передбачено утворення обласних виконавчих комітетів, склад яких формуватиметься відповідними обласними радами, а очолюються ці комітети головами відповідних обласних рад. Обласні державні адміністрації тепер мають здійснювати представництво інтересів центральної влади у відповідних областях та містах Севастополі, а також наглядові функції.

Література

1. Постанова Верховної Ради України "Про зупинення дії Закону Республіки Крим "Про відновлення конституційних основ державності республіки Крим" // www.rada.gov.ua/egibin/laws/main.egi
2. Постанова Верховної Ради України "Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України" // Законодавство України // www.rada.gov.ua/egibin/laws/main.egi
3. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і "розбудова держави". — К.: Критика, 2000. — 272 с.
4. Сушко О. Електоральний розкол України: білорусизація починається з регіонів? // Політична думка. — 2002. — № 1. — С. 24–31.
5. Закон України "Про представника Президента України" // Законодавство України // www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

Вплив регіоналізму не виводив державу за межі відносно унітарного децентралізованого устрою. Водночас протистояння між центральними та регіональними органами влади навколо розподілу політичної влади часто спричиняло політичні кризи.

Запобігти негативному розвитку подій здатна лише цілеспрямована державна політика, основною метою якої є інтеграція різних регіонів. А успіх будь-якої державної програми або проекту залежить від підтримки населення, від його розуміння та участі в реалізації, чого, у свою чергу, можливо досягти тільки через співпрацю влади з громадськістю.

Влияние регионализма не вывело государство за грань относительно унитарного децентрализованного строя. В то же время противостояние между центральными и региональными органами власти вокруг распределения политической власти часто приводило к политическим кризисам.

Предотвратить негативное развитие событий возможно при целенаправленной государственной политике, основной целью которой есть интеграция регионов. А успех государственной программы или проекта зависит от поддержки населения, его понимания и участия в реализации, что возможно достичь только при сотрудничестве власти с общественностью.

Summaring up the above mentioned information one should conclude that the influence of regionalism, didn't lead the state out of limits concerning the unitary decentralized structure. Simultaneously the contradictions between central and regional organs of power around distribution of political power often caused the political crisis.

Only purposeful state policy is able to avoid the negative development of events, the main aim of which is integration of different regions. The success of any state program or a project depends on support of population on its understanding and participation in realization that, in its turn, can be possibly be achieved only through cooperation of power with citizenship.

Надійшла 26 жовтня 2010 р.

В. В. ШКОНДА**А. В. КАЛЬЯНОВ**

Донецький інститут МАУП

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ КВАЛІМЕТРІЇ В СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 4(27), с. 45–48

Запропоновано рекомендації щодо використання методів кваліметрії в сучасних наукових дослідженнях. Вони базуються на врахуванні особливостей методів кваліметрії для оцінювання вагомості різноманітних за своєю природою чинників.

У 1960-х роках у колишньому СРСР на засадах розвитку загальної теорії систем, дослідження операцій та теорій корисності виник новий науковий напрям, який має не тільки велике теоретичне, а й вагоме прикладне значення — кількісна оцінка якості різних явищ — політичних, соціальних, економічних, правових, психологічних, педагогічних та ін., що отримав назву — кваліметрія [1–5].

Виходячи з її сутнісної характеристики та системоутворюючих чинників, кваліметрія — це наука про методи кількісної оцінки якісних показників (від лат. *qualitis* — якість, *metrio* — вимірювати).

Кваліметрія базується на таких теоретико-методичних положеннях:

1. Оцінка якості об'єкта завжди визначається тим, для якої мети та яких умов здійснюється ця оцінка, тобто не може йти мова про кількісну оцінку якості об'єкта, поки не встановлені конкретні умови та мета такої оцінки.

2. Велику кількість властивостей, що характеризують певний досліджуваний об'єкт, можна виразити за допомогою меншої кількості узагальнюючих показників якості.

3. Обов'язковим етапом оцінки якості є побудова моделі якості на основі використання багаторівневої структури властивостей досліджуваного явища та об'єкта.

4. Модель якості має враховувати нерівнозначність різниці властивостей об'єкта, що здійснюється шляхом надання відповідної ваги кожній властивості.

5. Якість розглядається як деяка ієрархічна сукупність властивостей, що розташовані на різних

рівнях. Причому окремі властивості, які відібрані для оцінювання, не можуть братися вільно, а повинні відбивати певну класифікаційну структуру. При цьому узагальнюючий показник являє собою нульовий, базовий рівень, а складові його властивості утворюють перший рівень. Кожна із властивостей цього рівня залежить від ряду інших, менш загальних ознак, що складають другий та наступний рівні (див. рисунок). Наведені дані свідчать, що загальна оцінка складається з певного числа оцінок більш простих елементів, що утворюють оцінювану якість. У свою чергу оцінка окремих елементів також залежить від кількості та характеру його зв'язків з елементами більш низького рівня, тобто також є складовою.

Кількість рівнів оцінюваних властивостей звичайно фіксована. Проте в загальному вигляді з поглибленням знань про досліджуваний об'єкт оцінювання може необмежено зростати.

6. Оцінка якості об'єкта залежить не тільки від показників якості його властивостей, а ще визначається і базовими показниками, що залежать від прийнятого еталону якості, тобто більшу роль у кваліметрії відіграє вибір системи базових показників, що визначають якість еталону [6–9].

7. Кожна проста або складна властивість із ієрархічної сукупності властивостей і сама якість оцінюються не тільки відносним показником якості (K), а й деяким параметром, який визначає на кожному рівні вагомість окремих властивостей. При практичному оцінюванні, як правило, приймають цей параметр однаковим для властивостей одного рівня. Знаходження вагомостей окремих властивостей якості є однією з найважливіших проблем.

8. Для уніфікації вимог до якості необхідна система стандартів (еталонів), що відбиває оптимальні значення всіх важливих для оцінки параметрів. При цьому показник якості має відображати міру відповідності фактичних значень певним стандартам.

9. Оцінка якості має відповідати вимогам об'єктивності. Слід зазначити, що в кваліметрії відсутня процедура вимірювання у тому вигляді, в якому вона існує в сучасній метрології.

Значення пошукової величини (оцінки) отримують не за допомогою технічних засобів вимірювання, а шляхом суб'єктивного зіставлення оцінюваної якості з еталоном, тобто впливає завдання щодо розробки класифікації та методики відбору еталонів. Ця сфера становить об'єкт вивчення теоретичної кваліметрії.

10. Умовно еталони за своїм призначенням можна розподілити на такі групи:

- 1) еталони, що відбивають досягнутий рівень (підприємство, установа, організація, регіональний, мезорівень, державний, європейський, світовий);
- 2) еталони, що відбивають перспективний рівень;

3) спеціальні види еталонів.

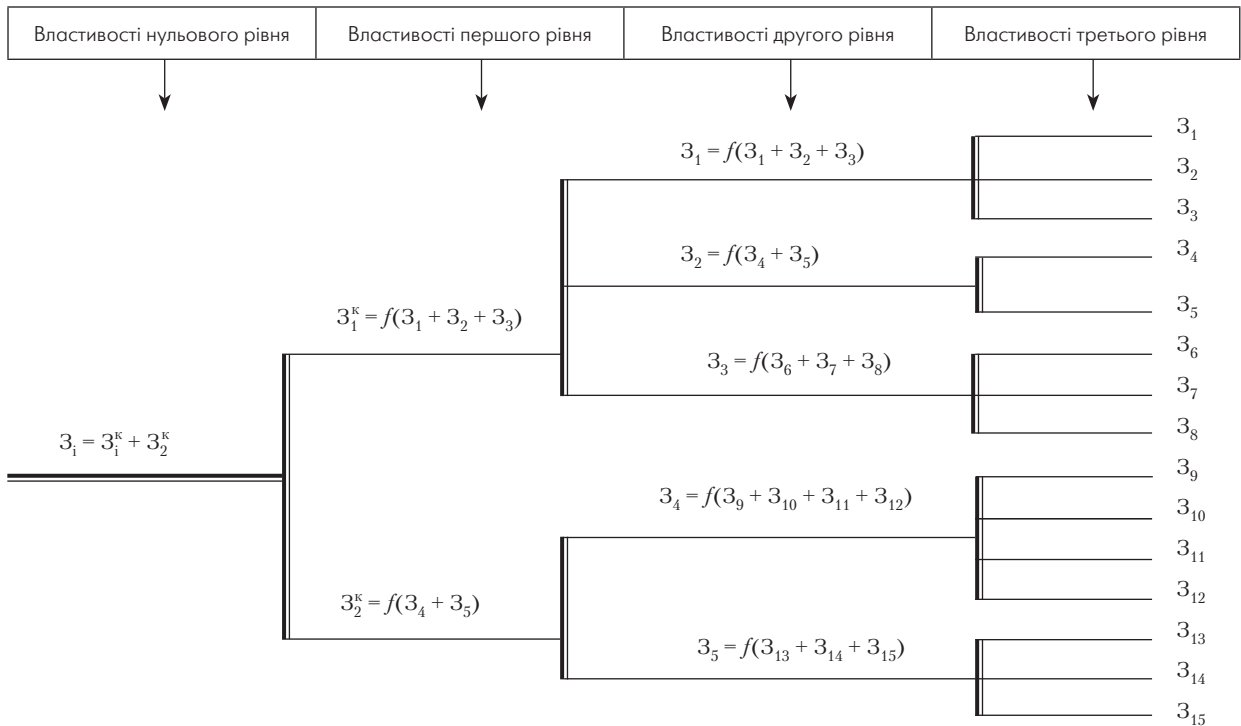
11. Для поліпшення об'єктивності розрахунків показників якості використовують різноманітні методи та прийоми, залучають найбільш досвідчених, компетентних та висококваліфікованих експертів.

Причому найбільш високі та мінімальні оцінки не враховуються, а підсумкова оцінка розраховується як середня величина тих, що залишилися.

12. При відборі властивостей, що характеризують якість, основну увагу необхідно приділяти споживчій вартості продукції, послуг, тобто характеру потреби, яку вони задовольняють. Для введення однакової розмірності щодо всіх показників, що характеризують якість, у кваліметрії використовується прийом розрахунку відносних безрозмірних показників за формулою:

$$B = \frac{P}{P_{\text{баз}}}, \quad (1)$$

де B – рівень властивостей; P – показник властивостей даного продукту (послуг); $P_{\text{баз}}$ – базовий показник властивості.

Структура кваліметричної моделі оцінки значимості заходів (факторів)

Z_i – інтегральна значимість заходів (факторів) на нульовому рівні; Z_i^k і Z_2^k – комплексна значимість заходів (факторів) на першому рівні; $Z_1 - Z_5$ – значимість заходів (факторів) на другому рівні; $Z_1 - Z_{15}$ – сукупність досліджуваних заходів (факторів)

Узагальнюючі показники якості розраховують як середні зважені (арифметичні, геометричні, квадратичні). При цьому в узагальнюючій оцінці мають значення цінності того чи іншого параметра. Цінність (вагомість) окремих параметрів визначається передусім вартістю досягнення певної якості.

13. При інтегральній оцінці вагомості факторів необхідно брати до уваги вагомості кожного з них.

14. При комплексній оцінці вагомості досліджуваних факторів розраховується сума вагомостей факторів на даному рівні.

15. Вагомість факторів на будь-якому рівні або в групі даного рівня підпорядковується такій формулі:

$$\sum_{i=1}^{i=n} B_i = q = \text{const}, \quad (2)$$

де B_i — вагомість i -фактора; q — постійна величина, що дорівнює одиниці (при дрібних значеннях).

16. У кожній групі факторів для відповідного рівня має виконуватися така умова:

$$\sum_{i=1}^{i=n} B_i = 1, \quad (3)$$

17. Розрахунок рівневих коефіцієнтів здійснюється за відповідними формулами шляхом множення їх вагомостей на даному рівні.

18. Вагомість окремих параметрів може визначитися кількома прийомами:

1. Вартісний спосіб. Його основу складає положення, певна якість якого тим вагоміша, чим вищими є витрати. Вагомість досягнення певної якості розраховується згідно з формулою:

$$B = f(z), \quad (4)$$

де B — вагомість, відносні одиниці; z — витрати, що необхідні для досягнення якості.

Перевагою такого підходу є відносна його простота.

2. Ймовірнісний спосіб, який засновується на тому, що будь-якій оцінюваній якості може бути поставлений у відповідність еталон. Чим ближче оцінювана якість наближається до еталону, тим вона вагоміша:

$$B = f\left(\frac{K_i}{K_i^{ET}}\right), \quad (5)$$

де B — вагомість, відносні одиниці; f — функція; K_i — показник якості оцінюваного елемента;

K_i^{ET} — показник якості аналогічного еталонного елемента.

3. Експертний спосіб, що заснований на середніх оцінках групи експертів. Цей спосіб звичайний та достатньо простий.

4. Змішаний метод, який синтезує в собі наведені вище способи.

Алгоритм розрахунків показників кваліметричної моделі включає 9 основних покрокових операцій:

1) побудова матриці “фактори-експерти”;

2) розрахунок суми оцінок, які дані кожним експертом окремому фактору;

3) визначення загальної суми оцінок у рамках даної групи факторів;

4) розрахунок загальної суми оцінок з усіх оцінюваних факторів;

5) визначення ваги факторів даної групи шляхом визначення загальної суми оцінок у рамках даної групи на загальну суму оцінки експертів з усіх оцінюваних факторів;

6) визначення ваги кожного фактора в рамках окремої групи виокремлених факторів (групові коефіцієнти вагомості);

7) визначення рівневих коефіцієнтів вагомості шляхом добутку ваги факторів даної групи на групові коефіцієнти вагомості;

8) побудова багатофакторної математичної залежності на основі використання рівневих коефіцієнтів вагомості оцінюваних факторів;

9) розрахунок коефіцієнта конкордації за спеціальним алгоритмом.

Для оцінки ступеня узгодженості думок експертів, при побудові кваліметричних моделей застосовують коефіцієнт конкордації, що розраховується за формулою:

$$W = \frac{12 \sum (D_i - D_c)}{m^2(h^3 - h)}, \quad (6)$$

де W — коефіцієнт конкордації; D_i — сума оцінок, визначених кожним з експертів по i -му фактору; D_c — середня оцінка, яка може бути розрахована за формулою:

$$D_c = \frac{m(n+1)}{2}, \quad (7)$$

де m — число експертів; n — число оцінюваних факторів.

Розглянемо розрахунок коефіцієнта конкордації на прикладі матриці “фактори — експерти” (див. таблицю).

**Матриця "фактори – експерти"
для розрахунку коефіцієнта конкордації**

Фактор	Експерт			D _i	D _i – D _c	(D _i – D _c) ²
	Э ₁	Э ₂	Э ₃			
Ф ₁	3	5	3	11	2	4
Ф ₂	5	4	2	11	2	4
Ф ₃	4	3	5	12	3	9
Ф ₄	1	2	4	7	-2	4
Ф ₅	2	1	1	4	-5	25

Алгоритм розрахунку коефіцієнта конкордації включає такі операції:

- 1) визначається сума оцінок даних кожним експертом за конкретним фактором;
- 2) розраховується середня оцінка за формулою 7;
- 3) визначається різниця між сумою оцінок, визначених кожним експертом, та середньою оцінкою;
- 4) різниця оцінок береться у квадраті;
- 5) розраховується сума різниці оцінок;
- 6) за підсумковою формулою визначається коефіцієнт конкордації.

Виходячи з наведеного алгоритму здійснимо розрахунку за даними, що надані в таблиці:

$$D_c = \frac{3(5+1)}{2} = 9,$$

$$W = \frac{12 \cdot 46}{3^2(5^3 - 5)} = \frac{552}{1080} = 0,51.$$

Визначено теоретико-методичні положення щодо особливостей використання методів кваліметрії в сучасних наукових дослідженнях, наведений приклад їх використання.

Определены теоретико-методические положения в отношении особенностей использования методов кваліметрии в современных научных исследованиях, приведен пример их применения.

Theoretical methodical principles concerning peculiarities of qualimetrics methods usage within modern scientific researching are determined. An example of their application is given.

Коефіцієнт конкордації, запропонований Кенделом та Смітом, може змінюватися в межах $0 \leq W \leq 1$, тобто оцінки експертів можуть у визначеному ступені узгоджуватися. Так, при $W = 1$ має місце абсолютна узгодженість поглядів експертів, при $W = 0$ всі коефіцієнти вагомості рівні між собою, тобто погляди експертів абсолютно не узгоджені. Для практичних цілей, з точки зору обґрунтування одержаних результатів експертних досліджень, достатньо виконання умови, за якої $W \geq 0,323$.

Література

1. Азгальдов Г. Г., Райхман Э. П. О кваліметрии. — М.: Изд-во стандартов, 1978. — 172 с.
2. Кваліметрия / А. В. Гличев, Я. Б. Шор, И. Б. Погожев // Стандарты и качество. — 1970. — № 11. — С. 30–34.
3. Колганов А. В. Кваліметрия: Учеб.-метод. пособие. — Донецк, 1995. — 23 с.
4. Азгальдов Г. Г. Теория и практика оценки качества товаров (основы кваліметрии). — М.: Экономика, 1982.
5. Бакаев Л. О. Кількісні методи в управлінні інвестиціями: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2000. — 152 с.
6. Джонсон Н., Лион Ф. Статистика и планирование эксперимента в технике и науке. Методы обработки данных. — М.: Мир, 1980. — 610 с.
7. Джуран Д. Все о качестве: зарубежный опыт. — Вып. 2. Высший уровень руководства и качества. — М., 1990.
8. Евланов Л. Г., Кутузов В. А. Экспертные оценки в управлении. — М.: Экономика, 1978. — 133 с.
9. Одерій Л. П. Кваліметрія вищої освіти: Методологія та інструментарій: Моногр. — К.: МКА, ІЗМН, 1996. — 264 с.

Надійшла 27 жовтня 2010 р.

НАТОВСЬКІ СТАНДАРТИ ДЛЯ КРАЇН-КАНДИДАТІВ У ПЕРІОД ПЕРШОГО РОЗШИРЕННЯ АЛЬЯНСУ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 4(27), с. 49–53

Досвід вступу країн Центральної Європи до НАТО засвідчив, що членство в Альянсі це не тільки привілеї, а й обов'язки, а деколи і виконання складних завдань. У процесі виконання окреслених завдань важливе місце займає дотримання збройними силами натовських стандартів, які є обов'язковими для всіх членів Організації та забезпечують інтероперативність військових підрозділів НАТО.

У середині 90-х років, коли Республіка Польща (РП) розпочала активне приготування до членства в Альянсі, політики та військові зіткнулися з низкою проблем пристосування до вимог НАТО. У 1996 р. фахівці насамперед звернули увагу на те, що однією з найслабших позицій польської системи державного контролю над армією була відсутність Конституції. Польща потребувала також закон про ротацію вищих армійських кадрів. Для прикладу, у США керівник об'єднаного комітету (начальник Генерального штабу) змінювався кожні чотири роки. Водночас у Польщі начальник Генерального штабу генерал Т. Вілецький на той час пережив шість міністрів оборони [16, 2].

У квітні 1997 р. у Варшавському університеті відбулася дискусія в рамках “Дня НАТО”, організована секцією академічного Атлантичного клубу та Євроатлантичним товариством. Експерти майже одноставно відзначили, що ніхто конкретно не знає, якою має бути модель польських збройних сил в умовах входження до НАТО та наголошували на непристосованості командування польської армії до стандартів НАТО. У виступах домінувала точка зору про необхідність радикальної перебудови офіцерського корпусу з метою його наближення до стандартів НАТО [8, 5].

З думкою незалежних аналітиків погоджувалися й урядові експерти. У листопаді 1996 р. Департамент системи оборони МО та Департамент планування і аналізу МЗС Польщі провели семінар, на якому було проаналізовано хід першої

частини програми “Бета”, яку розробила Військово-технічна академія. Науковці позитивно відзначили тільки діяльність польського МЗС. На їхню думку, закордонна політика МЗС збігалась на 70 % з оборонною політикою НАТО. У військовій справі ситуація була значно гіршою. Польська армія, порівняно з середнім стандартом армій НАТО, заповнила тільки 38 % положень, а вимоги НАТО були виконані тільки на 36 %. Видатки Польщі на озброєння порівняно з НАТО склали лише 32 % [13, 5].

Та все ж 1996 р. став переломним у внутрішньому житті Збройних сил РП, оскільки був прийнятий ключовий документ — “Політико-стратегічний план оборони РП”, який затвердив Державний комітет оборони. Разом з тим, на завершальній стадії був перспективний план розвитку Збройних сил РП, який передбачав рівень бюджетних надходжень до 2002 р., визначав напрями співпраці з оборонними структурами НАТО, а також заплановані кадрові зміни та модернізацію озброєнь. Крім того, був створений також новий Департамент співпраці з НАТО і ЗЄС. Перший заступник міністра оборони Польщі А. Каркошка, наводячи приклад економії коштів, звертав увагу на скорочення 836 штатних посад у війську, з яких 46 були генеральськими. Водночас, на грудень 1996 р. з 1200 критеріїв, які були обов'язковими для країн НАТО, Польща виконала тільки 800 [7, 5].

У січні 1998 р. у штаб-квартирі Командування НАТО в Європі був підготовлений таємний рапорт щодо стану приготування країн-кандидатів. На думку фахівців, на той час Польща була повністю беззахисною у випадку атаки тактичних ракет, оскільки польська бойова авіація була застарілою і тільки деякі військові кораблі були в змозі вийти за межі Балтійського моря. Крім того, навіть елітарні сухопутні частини могли досягнути тільки третій (досить низький) рівень бойової

готовності НАТО. Офіцери НАТО вважали, що за кільканадцять місяців до отримання членства в Альянсі польські збройні сили не тільки не в змозі співдіяти зі збройними силами країн “16”, але навіть не могли протистояти можливій загрози [3, 6].

У найбільш критичній ситуації перебували військово-повітряні сили та військово-морський флот. Необхідна кількість боєприпасів не перевищувала 15 днів, а досить часто була меншою, натомість стандарти НАТО вимагали 30 днів. Головною проблемою була також відсутність сучасної системи зв'язку. Саме з цієї причини командні штаби польської армії могли співдіяти з НАТО тільки від 2000 р. До кінця 1999 р. тільки дві польські дивізії мали отримати найсучаснішу систему зв'язку. На той час жодна польська сухопутна частина не могла увійти до складу сил швидкого реагування НАТО [5, 7]. Водночас, згідно з інформацією керівника управління командування штабами Генерального штабу збройних сил Польщі Х. Таціка на час вступу Польщі до Альянсу командуванню НАТО мали підпорядковуватися 11-та і 12-та механізовані дивізії, 6-та аеромобільна бригада, 25-та авіаційна бригада — всього 30 тис. військовослужбовців [3, 6].

Фахівці НАТО також стверджували, що тільки 20–30 % польських військових кораблів відповідали сучасним вимогам та стандартам НАТО, а їх модернізація мала розпочатися у 2000 р. Модернізації мали підлягати виключно ті кораблі, які підпорядковувалися НАТО — 1 корвет, 1 підводний човен з кораблем підтримки, 1 рятувальний корабель, 3 тральщики мін, 1 танкер, 2 гелікоптери та 2 рятувальні літаки. Слабкою була і бойова готовність польських військово-морських сил порівняно зі стандартами НАТО. Тільки 75 % кораблів відповідали вимогам 1–4 ступеня готовності, а в морській авіації цей показник знижувався до 50–70 %. Другою слабкою стороною, що знаходилась на рівні мінімальних стандартів НАТО, був стан підготовки військових кадрів. Зокрема, кораблі, які мали ввійти у підпорядкування Альянсу, виходили у море в середньому на 70–120 днів, усі інші кораблі тільки на 40 днів. У подібній ситуації знаходились пілоти морської авіації, які перебували у повітрі в середньому 45 год., а до 2000 р. планувалося збільшити кількість льотних годин тільки до 60–75 год. До того ж менше половини основного персоналу військово-морських сил знало англійську мову на рівні, який давав змогу проводити спільні операції з НАТО [5, 7].

Надзвичайно низьким був рівень підготовки військових пілотів. Стандарт для пілотів-винищувачів НАТО становив 180 год польотів на рік, у Польщі ж в 1996 р. пілоти у середньому перебували в повітрі тільки 45 год [16, 2]. Зокрема, екіпажі МіГ-29 та МіГ-21 тренувалися щорічно тільки 40 год, МіГ-23 і Су-22 — 60 год, а пілоти транспортних літаків та гелікоптерів — 70 год. Альянс був також стурбований і тим, що все ще не було знайдено надійних джерел фінансування модернізації армії. На думку спеціалістів НАТО, прогнозовані польською владою кошти були недостатніми для модернізації збройних сил. Водночас у рапорті зазначалось, що потенціал польських сухопутних частин був значним та міг збільшити можливості НАТО в умовах проведення операцій у рамках широко театру військових дій [5, 7].

20 січня 1998 р. депутати Сейму РП були ознайомлені з таємним рапортом про стан польської армії напередодні інтеграції з НАТО, розробленим Міністерством оборони Польщі, який давав достатньо критичну оцінку Збройним силам Польщі. Згідно з рапортом, автором якого був заступник міністра оборони Польщі Р. Мрозевич, ліміти навчання в польській армії були значно нижчими від натовських стандартів. Зокрема, водій БМП і танку в польських збройних силах протягом року мав проїхати 120 км, натомість в армії НАТО 600–800 км; польський підводний човен знаходився у плаванні 30 днів, а натовський — 120 днів; польський оператор протитанкового ракетного комплексу щороку вистрілював 0,1 ракети. У рапорті зазначалось, що польська сторона не в змозі забезпечити радикального поліпшення, оскільки до 2012 р. збільшення коштів на навчання військ було незначним. Експерти відзначали, що серед головних завдань, які НАТО ставило перед Польщею, було пристосування польської армії у таких важливих напрямках, як командування, зв'язок та підготовка кадрів. У рапорті підсумовувалося, що польські збройні сили мали досягнути повної інтегративності з силами НАТО через 15 років [15, 5].

Розширення НАТО змусило керівництво розпочати структурні реформи. 22 квітня 1997 р. у Брюсселі начальники генеральних штабів країн НАТО прийняли рішення про спрощення структури командування НАТО. Реформа передбачала покращення пристосування Альянсу до вирішення проблем в умовах закінчення “холодної” війни. Більшість союзників висловлювалися за збереження двох стратегічних командувань НАТО: в Європі та регіоні Атлантики. З трьох до двох мала

зменшитись кількість регіональних командувань у Європі: “Північ” та “Південь”. До того часу існувало окреме командування у Великобританії у північно-західному регіоні [2, 5].

Обговорюючи питання структури командування начальники Генеральних штабів країн НАТО не могли порозумітися щодо локалізації командувань найнижчого рівня. Начальники штабів погодилися, що майбутня військова структура Альянсу мала б складатися з трьох, а не чотирьох рівнів командування. Разом з тим, простір країн “16” мав бути поділений на Атлантику та Європу. На зустрічі начальників штабів НАТО та країн Центральної Європи Альянс погодився на те, щоб офіцери країн – учасниць “Програми партнерство заради миру” могли брати участь разом з Альянсом у спільних запланованих миротворчих місіях. Голова військового комітету НАТО К. Наманн вважав, що новим членам не потрібно було кардинально оновлювати свій військовий потенціал. На його думку, для співпраці з Альянсом було необхідним: знання командуванням англійської мови, інтеграція систем протиповітряної оборони з натовською, пристосування портів та аеродромів до прийняття союзницьких кораблів та літаків, а також, щоб нові члени продовжували свої програми модернізації збройних сил [2, 5].

У НАТО тривала також і дискусія щодо пріоритетності регіонів. Так, в одному із своїх інтерв'ю генеральний секретар НАТО Х. Солана, відповідаючи на запитання, які на сьогодні регіони є пріоритетними в стратегії НАТО – Центральна Європа, Балкани, чи держави середземноморського басейну, наголосив, що одне не виключає іншого, хоча до останнього часу середземноморський регіон вважався другорядним. Водночас Х. Солана нагадав слова міністра оборони Італії Б. Андреотті: якщо держави, які розташовані на іншому березі Середземного моря, отримують доступ на ринках зброї до китайських чи корейських ракет середньої дальності (3000 км), в такому випадку під загрозою опиниться вся Європа [6, 5].

Особливі вимоги НАТО висувало щодо збереження таємної інформації. У листопаді 1997 р. керівники спецслужб Польщі, Угорщини та Чехії були запрошені на засідання Комітету безпеки НАТО, який займався захистом таємної інформації Альянсу, а також процедурами допуску до цих таємниць працівників Альянсу та національних місій у Брюсселі. Згідно з неофіційною інформацією кожний польський дипломат, який працюватиме в штаб-квартирі НАТО, мав бути підданий подвійній перевірці, як це застосовувалося до

дипломатів країн НАТО. Процедура передбачала, що кандидатуру спочатку мали затвердити польські спецслужби, а вже потім НАТО [12, 10].

З прийняттям Польщі до НАТО польська спецслужба усвідомлювали, яку відповідальність вони нести будуть під час роботи на східному фланзі Альянсу. У зв'язку з цим, до кінця 1998 р. польський парламент повинен був прийняти закон про захист таємної інформації. Необхідно було також провести перевірку близько 3 млн працівників державного сектору. Згідно з інформацією заступника шефа Відомства охорони держави Є. Нужка ця процедура була добровільною, але особа, яка відмовлялася від проходження перевірки, не могла надалі виконувати свої обов'язки. Остаточний сертифікат у справі доступу до таємної інформації мала видавати Всепольська влада безпеки. Зміни мали відбутися й у класифікації таємних документів, оскільки ті, що використовувалися до того часу в Польщі, не відповідали західним вимогам [11, 6]. Перебуваючи у Варшаві в лютому 1998 р., директор бюро безпеки НАТО П. Геллент відзначив великий поступ Польщі на шляху до виконання вимог НАТО у справі безпеки інформації та її збереження під час передачі. Водночас, застеріг, що після отримання членства в НАТО вимоги стануть вищими і для цього необхідними будуть зміни законодавства. Йшлося насамперед про перевірку осіб, які мали доступ до таємної інформації, класифікації документів, передачі інформації, її архівації тощо. Крім того, на його думку, необхідно було розбудувати законодавство, пов'язане з боротьбою проти організованої злочинності [9, 3].

Слід зазначити, що в умовах наближення Польщі до членства в НАТО польська опозиція відмовилась використовувати цю тему у внутрішньополітичній боротьбі. Показовим став факт, що експерти програмної групи опозиційної Вибірчої акції “Солідарність” з питань реформування спецслужб надіслали лідеру цього угруповання М. Кшаклевському листа, в якому обґрунтували свій вихід з ВА “С” до часу ратифікації Сенатом США рішення про розширення НАТО. Група заявила, що не буде публічно оцінювати діяльність польських спецслужб, оскільки експерти не хотіли, щоб їхня критика Відомства охорони держави та Військової інформаційної служби була використана противниками польського членства в НАТО. Експертна група з питань реформування спецслужб була створена з числа колишніх функціонерів спецслужб, які були пов'язані з “Солідарністю”. У червні 1997 р. група експертів опублікувала

відкритий лист з вимогою відокремити від основ цивільну та військову спецслужби. Концепція так званого нульового варіанту була піддана критиці колишніми високими офіцерами ВОД, які були пов'язані з Інститутом Л. Валенсі [12, 10].

Незважаючи на те що Польща ретельно готувалася до виконання вимог щодо збереження таємної інформації, польські військові спочатку мали до неї обмежений доступ. Інформацію про те, що військові Польщі, Чехії та Угорщини щонайменше протягом кількох років не допускатимуться до найвищих посад у командуванні НАТО, неофіційно підтверджували високопосадовці Альянсу [4, 4]. Хоча військові представники трьох країн Центральної Європи — Польщі, Чехії та Угорщини залежно від необхідності мали брати участь у роботі Військового комітету НАТО — найважливішої складової частини Альянсу, все ж голова Військового комітету НАТО генерал К. Науманн також підтвердив, що впродовж кількох років нові члени не можуть розраховувати на отримання важливих військових посад у командуванні НАТО. Генерал також категорично виключив можливість створення штабів командування на території нових членів, що було для них досить важливим у фінансовому та стратегічному плані [1, 14]. Ця заява була певною поступкою в бік Росії, оскільки під час зустрічі начальників Генеральних штабів 44-х країн — учасниць програми “Партнерство заради миру” російський представник — генерал А. Квашнін заявив про негативне ставлення до розширення НАТО на схід, особливо у “військовій площині”. Водночас К. Науманн запевнив, що союзники не вестимуть розмови на теми, які торкатимуться суверенних держав “над їхніми головами” [10, 4].

Додатковою серйозною перешкодою для інтеперативності стали вимоги до знання англійської мови. У листопаді 1997 р., після брюссельської зустрічі з представниками Генеральних штабів країн, які брали участь у програмі “Партнерство заради миру”, керівник управління командування штабами Генерального штабу збройних сил Польщі Х. Тацік назвав однією з головних проблем пристосування польської армії до систем діяльності НАТО — зміну ментальності польських офіцерів, а однією із слабких сторін польських військовослужбовців — недостатнє знання англійської мови [3, 6]. На думку експертів Департаменту системи оборони МО та Департаменту планування і аналізу МЗС Польщі, за умови вступу Польщі до НАТО, до праці у структурах Альянсу необхідно було задіяти 1,5 тис. військових та 1 тис.

цивільних експертів. На той час у польській армії не було такої кількості офіцерів, які б могли добре розмовляти англійською мовою [13, 5]. Перший заступник міністра оборони Польщі А. Каркошка інформував, що з 80-ти тисяч військових кадрів тільки 1500 офіцерів володіють англійською мовою, з них дуже добре близько сотні. Водночас, коли Польща мала увійти до НАТО, до роботи в центральних органах НАТО потрібно було задіяти щонайменше 100–200 офіцерів, які б вільно володіли англійською мовою [14, 3].

На згадану проблему звертали увагу і функціонери штаб-квартири НАТО, оскільки в найближчі роки сотні польських офіцерів мали спілкуватися зі своїми колегами по НАТО. Міністерство оборони Польщі організувало декілька англійських курсів для військовослужбовців, вік яких не перевищував 45 років, що практично відрізало дорогу до НАТО більшості тодішнім полковникам і генералам. Зі свого боку угорський уряд профінансував створення школи англійської мови для військовослужбовців країн Центральної Європи, які брали участь у програмі “Партнерство заради миру” [3, 6].

Польський досвід виконання вимог НАТО щодо розбудови збройних сил засвідчив, що головні труднощі полягали у модернізації війська, перепідготовці воєнних кадрів не тільки з оперативно-тактичної точки зору, а й мовної підготовки, інтеграції систем зв'язку і протиповітряної оборони, а також зміцнення військової інфраструктури. Водночас, згадані процеси проходили на тлі всебічної фінансової допомоги як з боку окремих країн Альянсу, так і натовських структур.

Література

1. *Alterman M.* Do NATO bez stanowisk // *Gazeta wyborcza.* — 1997. — 2 grudnia. — S. 14.
2. *Bielecki J.* Odchudzanie NATO // *Rzeczpospolita.* — 1997. — 23 kwietnia. — S. 5.
3. *Bielecki J.* Kłopoty z mentalnością // *Rzeczpospolita.* — 1997. — 14 listopada. — S. 6.
4. *Bielecki J.* Dzień na świecie. Informacje // *Rzeczpospolita.* — 1997. — 29 listopada. — S. 4.
5. *Bielecki J.* Armia nie na te czasy // *Rzeczpospolita.* — 1998. — 19 stycznia. — S. 7.
6. *Krzemień E.* NATO czeka na nas // *Gazeta wyborcza.* — 1998. — 21–22 lutego. — S. 5.
7. *Lentowicz Z.* Wojsko się ułoży // *Rzeczpospolita.* — 1996. — 5 grudnia. — S. 5.
8. *Lentowicz Z.* Sojusz na Uniwersytecie // *Rzeczpospolita.* — 1997. — 4 kwietnia. — S. 5.

9. Słomkowski Z. Tajemnice pod specjalnym nadzorem // Trybuna. — 1998. — 27 lutego. — S. 3.
10. Wągrowaska M. Dzień na świecie. Informacje // Rzeczpospolita. — 1997. — 5 grudnia. — S. 4.
11. Wągrowaska M. Tajemnice pod kontrolą // Rzeczpospolita. — 1998. — 25 lutego. — S. 6.
12. Węglarczyk B. UOP bliżej Sojuszu // Gazeta wyborcza. — 1997. — 19 listopada. — S. 10.
13. Wroński P. W pół drogi do NATO // Gazeta wyborcza. — 1996. — 19 listopada. — S. 5.
14. Wroński P. Trzy mile bliżej NATO // Gazeta wyborcza. — 1996. — 5 grudnia. — 1996. — S. 3.
15. Wroński P. I z czym tu do NATO? // Gazeta wyborcza. — 1998. — 21 stycznia. — S. 5.
16. Z Clintonem do NATO // Gazeta wyborcza. — 1996. — 7 września. — S. 2.

Проаналізовано вимоги НАТО до країн, які зробили заявку на членство, на прикладі Республіки Польща. Особливу увагу було приділено військовим і мовним стандартам, а також здійснено порівняльний аналіз натовських вимог до тодішнього реального стану польських збройних сил.

Проанализированы требования НАТО к странам, которые сделали заявку на членство, на примере Республики Польша. Особое внимание привлечено к военным и языковым стандартам, а также проведен сравнительный анализ натовских требований с реальным состоянием польских вооруженных сил.

The article analyzes the requirements of NATO to the countries which have applied for membership on the example of Poland. The special attention is paid to military and linguistic standards, and the comparative analysis of the NATO requirements to the real state of the Polish armed forces of that time is done.

Надійшла 27 жовтня 2010 р.